

Տրապիզոնի նահանգի գյուղատնտեսության մեջ գաղափարապես և օրենսդրականորեն զարգացում էին առաջին տեղը: Երկրորդ տեղը պատկանում էր այգեգործության (կաղի, պղտ-ղատու ծառեր, ցիտրուսային կուլտուրաներ և այլն) ու ծխախոտագործությանը:

Դաշտամշակության մեջ առաջատար տեղ էր զբաղում հացահատիկների, գլխավորապես լավուտի (եգիպտացորեն), այնուհետև՝ ցորենի, գարու, հաճարի ու բրնձի մշակումը:

Համընդհանուր գյուղերում և ընդհանրապես ամբողջ Պոնտոսում լաղուաք ամենատարածված կուլտուրան էր: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ գյուղական բնակչության 85—95%-ը սնվում էր զուտ լաղուտի ալյուրից պարասած հացով: Լաղուտ մշակում էին բազմաթիվ բոլոր գավառներում ու գյուղերում, բացի Կյուսմուշխանե գավառից, որտեղ հիմնական հացահատիկը ցորենն ու գարին էր:

Հացահատիկներից լաղուտին առաջնություն տալը թեև որոշ չափով կախված էր կլիմայական պայմաններից, սակայն հիմնական պատճառը սակավահողությունն էր: Լաղուտին հստակացված ցանքաառարժույթունից համընդհանուր գյուղացին միաժամանակ ստանում էր երկու-երեք տեսակ, մեկը մյուսից անհրաժեշտ սննդամթերքներ՝ լո-րի, բանջար, գգում և այլն (տե՛ս լաղուտի մշակումը): Սակավահող գյուղացին սահմանված էր ամեն հնար գործի գնել՝ մի թիղ հոգից առավելագույն բերք ստանալու համար: Դա աարիների փորձի անժխախտ արդյունք էր:

Համընդհանրապես եգիպտացորենին լաղուտան անում: Թվում է, թե այս կոչումը ղուտ հայերեն ծագում ունի ու նշանակում է լաղի ուտելիք: Թեև գրականության մեջ ընդունված է եգիպտացորեն բառը (թուրքերեն՝ մսր-բաղլա), սակայն համընդհանրապես գրան միայն լաղուտան են անվանում, նրանք չեն օգտագործում նաև վրացերեն սիմիդ բառը: Հապանակապես է այն հանգամանքը, որ Տրապիզոնի նահանգում թուրքերի մեծամասնությունը ես այդ բոլորն ոչ թե մեղր-բաղլա, այլ «լաղուտ» է անվանում:

Ցորենը մշակում էին սարալանջերի սառիին, մասամբ էլ միջին մասերում: Ցորենի ցանքն ալվի արածված էր Տրապիզոնի քաղաքամերձ գյուղերում, Ֆաթսայի, Ունիեի, Թերմեի, Չար-

շամպայի, Պաֆրայի առաինյա ու մասամբ հեռավոր գյուղերում: Ցորենը հիմնականում գործածում էին որպես ձավար (բլադ): Կային սակավաթիվ շրջաններ, գյուղեր, ուր ցորենի հաց էին թխում, ալվի հաճախ այն խառնելով լաղուտի ալյուրին: Գարի ցանում էին համալայ ամեն տեղ և այն օգտագործում հիմնականում որպես անասնակեր, մասամբ էլ սննդի՝ ճաշեր պատրաստելու համար:

Բրնձի ընդարձակ ցանքատարածություններ կային Իրիս և Ալիս գետերի ջրարրի հովիտներում: Հայտնի էր, հապապես, Թերմեի բրնձը:

Չափալանց աննշան տարածություններ էին հատկացնում հաճարի ու վարստիկի մշակման համար:

Տեխնիկական կուլտուրաների մշակման մեջ իր առանձնահատուկ տեղը ուներ ծխախոտը: Փորձից ելնելով, որակյալ ծխախոտ ստանալու համար օգտագործում էին արեգի (արեհալաց, արեշալ) վայրերը: Ծխախոտի մշակման լավագույն վայրերն էին՝ Սամսոնի գավառում Պաֆրայի, Թերմեի, Չարշամպայի շրջանները, Տրապիզոնի գավառում Պալանայի և Կերեսոնի շրջանները, Տրապիզոնի քաղաքամերձ հողերը և Սինոպի գավառը:

Ծխախոտի ամենահողակված տեսակներն էին Տրապիզոն ու Սամսոն կոչվածները:

Խառնվել մշակում էին ամենուրեք և յուրաքանչյուր տնտեսությունում՝ սեփական կարիքների, ինչպես նաև վաճառքի համար (Ունիե, Թերմե, Չարշամպա):

Խառնվառի (ֆեթն) մշակումով ղրաղվում էին հաղվագեղ բնտանիքներ՝ Ունիեի և Չարշամպայի հեռավոր գյուղերում:

Հացահատիկներից հետո համընդհանրապես տնտեսությունում առաջնակարգ տեղ էին զբաղում ընդհանրապես, առանձնապես լուրի իր ղրամաղան տեսակներով: Ինչպես վերը նշվեց, լուրու համար առանձին հողամասեր չէին հատկացնում. այն ցանում էին լաղուտի արտերում: Բնակչության սննդի մեջ նրա գերը չափաղանց բարձր էր: Հացից հետո երկրորդ տեղը կիսում էին լուրին ու կաթնեղենը: Լուրի մշակում էին նահանգի բոլոր շրջաններում, առանց բացառության՝ բոլոր ընտանիքները: Առանձին գյուղեր ու ընտանիքներ վաճառքի էին հանում շոշափելի քանակությամբ լուրի: Տրապիզոնում հողակված էր Կրոմիայի, Արդալիայի բրնձը, լուրին, Սյուրմենի, Սպինի, Մալայի, Խուլաշանի լուրին: Օրգու և Սամսոն քաղաքներում լավ էին սպառվում Գրամա, Բաշ-Չար-

¹ Ենթադրվում է, որ պոնտոսյան լաղուտի մշակումն ու նրանից հաց թխելը առաջին անգամ տեսնելով լաղիստանում՝ լաղերի մոտ, այդ բոլորն նրանց էթնիկ կոչումով լաղուտ են անվանել:

տաղ, Բաշուղ, Չափաղ և այլ գյուղերից բերված լուրին, Բացի լուրաց, մյուս բնակիչները՝ սիսեռը, սսսը և ուլն, չափապանց աննշան տեղ էին դրավում:

Բանջարաբուստանային կուլտուրաներից ե՛րրայևո աննդամթերք, ե՛րրպես անասնակեր իրենց հասկանշական տեղն ունեին սև բռնջարն ու ղղու-մը: Սրանք նույնպես ստանձին տարածություններ չէին պրայեցնում: Բանջարը շարք-շարք տնկում էին լաղուաի արտերում, իսկ ղղումը հիմնականում՝ բոլոր արտերի եզրերին: Եղակի էին այնպի-սի ընտանիքները, որոնք սեփական կարիքների համար չաճեցնեին կոստիլ (դեանախնձոր, կար-ասֆիլ), լուեկ (սյուփղոր), սմբուկ (բաղրիջան), վառուեզ, սեխ, ձևերուկ, պոաս, սոխ, սնանուխ, բողկ, շաղգաս, բագուկ (ճականգեղ), կամ՝ հիշ-վածների մի մասը: Բանջարաբուստանային կուլ-տուրաները լայնորեն ասարածված էին քաղաքա-մեքե գյուղերում, Տրապիզոնի մոտակայքում՝ Զե-ֆանոզ, Պարյան, Կրոպի, Թոծ, Արղալիա գյու-ղերում՝ ապրող համշենահայերի մեջ:

Ֆանեաշաղանոսթյունը: Այն շրջաններում, որտեղ գյուղատնտեսության զլխավոր ճյուղը կաղնու ալյուխներն էին, հացահատիկ՝ հիմնակա-նում լաղուտ մշակելու համար հատկացվում էր նվազագույն հողամաս, որովհետե ցանքաշրջա-նատություն կիրառելու՝ նոր հողատարածություն ողտաղըծելու ոչ մի հնարավորություն չկար: Ալյուխի վայրերում հողի արգասավորությունը պահպանում էին պարբերաբար (ամեն ասրի) պոտրասացնելով: Կաղնու մշակությունը տարած-վել էր միայն այն գյուղերում ու ընտանիքներում, սրոնք հնարավորություն էին ունեցել հողի սե-փականատեր ղառնալ:

Այն շրջաններում, որանղ գյուղատնտեսու-թյան ղլխավոր ճյուղը գաշաամշակությունն էր (հացահատիկներ, ծխախոտ, կանեփ և այլն), եր-կու-երեք տարին մեկ անգամ լաղուաի մշակու-թյունը փոխարինում էին ծխախոտով, յապա՝ ցո-րենով կամ գարով:

Սակավահողության հեանանքով հնարավո-րություն չկար Լուղաշտ կամ խոտագաշապին ևղանակով բարձրացնել հողի բերքատվությունը:

Հողերի պարտադրացնելը: Քաջ ծանոթ լինե-լով գոմաղրի ամեն մի կալաթի (կողով) աված բարիքին, համշենցի գեղջուկը ինչպիսի հոգա-աբարություն ցուցաբերում էր անասունները ձմեռ-վա կերով ապահովելու գործում, նույնպիսի մի-ջոցներ էր ձեռք առնում նաև շատ գոմաղը կու-աակելու համար, որը գրեթե միակ պարարա-նյութն էր:

Համշենահայերի եղջերավոր ու բեռնակիր

անասունների ղոմերը ղետեղված էին տան առա-ջին հարկում: Աղը կուտակում էին գոսի առեկ-վում՝ այդ նպատակի համար հտտկացված վայ-րում, որը կոչվում է կալընոց:

Պարարտանութի քանակը բուսականով հա-րըստացնելու և ավելացնելու նպատակով, ամառ-վա ու աշնտն ամիսներին կուտակում էին ծառե-րի, թփերի չորացած՝ գետին թափված տերեւները (չաշ), իմիռը՝ և այլ բույսեր: Այն տնտեսություն-ները, որոնք ունեին կաղնու սեփական ալգիներ, առաջին հերթին կուտակում էին իրենց ալգիների չաշը: Կարիքի ղեպըում գնում էին հեռավոր տն-տաներ, չաշը ցախավելներով ավելում, կուտների էին վերածում, ապա լցնում կողովները կամ հա-տուկ այգ նպասակի համար պատրաստած հյու-սած ղղիները, փոխադրում մարագների ներքին հարկը կամ լցնում հատուկ շիքերի մեջ (աղ. V, նկ. 5): Շատ անգամ հեռավոր անտառում, կաղ-նուտներում պատրաստում էին չաշի ժամանա-կավոր պահեստներ՝ շիթեր, իսկ ձմռանը, աշխա-տանքների թեթե ժամանակ փոխադրում տուն:

Չաշ ավելելու, կուտակելու և տուն փոխա-դրելու աշխատանքին մասնակցում էին ընտանի-քի բոլոր անգամները՝ 7—8 ասրեկուն երեխա-ներից մինչև ծերունիները: Այլ էր իմիռ կուտա-կելու աշխատանքը: Հասունացած իմիռը ամառ-վա ամիսներին մանգաղով քաղում, կապուցենե (խրձեր) կապում ու կախում էին ծառերի ճյուղե-րից կամ շառնեներիգ՝ ու թողնում մինչև չորա-նալը, որից հետո փոխադրում տան մոտ կամ հենց սեղում գիղում ու ձմեռը փոխադրում էին գոմը:

Չորացած տերեւների ու բույսերի կուտակու-մով համշենցի գեղջուկը երկու գործ էր կատա-րում, նախ՝ այդ մթերումը օգտագործում էր որ-պես փոխիք: Իմիռը կամ չաշը ամեն երեկո ա-ռապորեն փոռում էր անասունների տակ, Ամեն առավոտ կոխկրտված, ճմուլած փոռցք (չաշը կամ իմիռը) կովերի կուղին ու ձիու ֆուլկին՝ հանում կուտակում էին կուղենոցում: Այստեղ օրերի ու ամիսների ընթացքում բույսերը փառւմ, դառ-նում էին աղը: Կուտակված աղը կենտրոնում ջերմությունը այնքան էր բարձրանում, որ բոբիկ ոտըով կանգնել չէր կարելի: Որպեսզի բարձր ջեր-մությունից աղը իր որակը չկորցնե, չայրվե, որ

² Իմփո (պեռ) — 1—1,5 մետր երկարության, փեարտ-վոր տերեւներով բույս, որը առատութամբ աճում էր կաղ-նուտներում, ձորերում:

³ Ղգի կամ խամել անվանում են հյուսիսային ունեցող մեծ կողովները, միջակ ղգի տարածությունը հավասար է 1,5—2 խորանարդ մետրի:

⁴ Շառն — ճյուղերը կարճ կտրած սյուն կամ ծառ:

⁵ Ֆուլկի — ձիու (գրաստի) թրիք, փթիք, կու:

20—30 օրը մեկ անգամ աղբակույտը բահերով, բրիչներով թուլացնում, նոր կույտերի էին վերածում, դովացնում: Այսպիսով, 3—4 ամսվա ընթացքում ստացվում էր բարձրորակ դոմադր-պարարանյութ:

Դոմադրը վարելահող էին փոխադրում հերկելու նախօրյակին: Այն շրջաններում ու գյուղերում, որտեղ բեռների փոխադրումը կաաարում էին լծկան անասուններով, աղբը նույնպես փոխադրում էին կըզախ-սաճնակներով: Այդպես էր Զարշամպայի, Թերմեի, Ունիեի, մասամբ էլ Օրդուի մի շարք գյուղերում: Սյուրմենեի, Յոմուրայի ու Ագչնապատի (Պլաանա) վիճակներում, ինչպես բոլոր բեռները, նույնպես դոմադրը, բնակչության մեծամասնությունը փոխադրում էր շալակով, լավագույն դեպքում՝ սահնակների վրա գրած քարշ աալով:

Ադր կրելու համար կային հաաուկ կողովներ (60—80 կգ աարողությամբ), որոնք կոչվում էին կուղիի կալաթ: Այն փոխադրում էին պլաավորապես ֆիդիկապես ուժեղ աղամարդիկ, սակայն աշխաավոր աղամարդկանց բացակայության ժամանակ փոխադրում էին կանայք, նույնիսկ անչափահաս պաաանիները: Այդ աշխաաանքը կաաարում էին նաե վարձով: Կալաթներով կրած աղբը իրարից 2—2,5 մետր հեաավորության վրա, դուգահեռ շարքերով թափում էին հերկվելիք հողի վրա: Միեանույն շարքում կույտերի հեաավորությունը 1,5—2 մետր էր: Վարել կամ լնխառել սկսելուց առաջ (ադ. VI) աղբը հավասար շերտով փռում էին ու սկսում հերկել: Աղբը սփռում էին մաս-մաս, այն հաշվով, որպեսզի երկար ժամանակ բացօթյա մնալուց չորակաղրկվի:

Ընդունված է նպաաակահարմար էր համարվում ջրված դոմադրով աղտերը պարարտացնելը: Հարմարություն ու հնարավորություն (ջրի առկայությունը, արտի աեղադրությունը) ունեցող տնտեսությունները, գոմադրի վրա ջուր ավելացնելով, խառնում, այն ջրալի էին դարձնում, ապա բաց թողնում պարարաած աղտների մեջ, ինչպես անում են աղտը ջրելիս:

Վարելահողերը պարարտացնելու դործնական ու չափազանց նպասաավոր միջոց էր արաը ոչխարի հոաի փառախ (մակաղատեղ) դարձնելը: Հայրենի երկրում հողերը պառաաացնելու այս եղանակը լավագույններից էր համարվում: Այդպես էր նաե իմ հայրական տանը: Համարյա ամեն տարի մեր լաղուաի արտերից մեկը ոչխարի հոաի ժամանակավոր փարախն էր, կամ ինչպես ընդունված էր ասել՝ ոչխարների յաթաղը: Մոողներս պայմանավորվում էին աեպական մեծ խաշնարածներից մեկի (մեծ մասամբ Շատրգադե

Շեքեթ բեկի) հետ, որոնց հոաի թիվը 1000—1500-ից պակաս չէր լինում, և նրանց հովիվները իրենց վրանները փոխադրում էին մեր վարելահողերը 10—15 օրով, երբեմն էլ ավելի երկար ժամանակ, թողնելով առաա ու թանկարժեք պարարանյութ:

Մոխիրը, կղկղանքն ու ծերաը, նույնպես, որպես արժեքավոր պարարտանյութ, օգտապործում էին կանաչեղեն (վարունգ, սոխ, պոաս և այլն) մշակած արտերում՝ ածուքներում, հաակապես՝ անաաածածկ հողամասերը վարելահող դարձնելիս: Սովաարախիա ծառերը տապալելով, շինարարության ու այլ կարիքների համար անհրաժեշտ փայտանյութի հեաացնում էին ու մնացածը տեղն ու տեղը խարուկների վերածելով վառում, ապա մոխիրը խառնում մշակվելիք հողին:

Մովափնյա տնտեսություններում անփոխարինելի պարարանյութ էր աճառուկը (լաամսի-մանր ձկնեղեն): Զկնորսները շաա անգամ անձրուկը ոչ թե էժան. այլ երբեմն սափաված էին լինում նույնիսկ անվճար առաջարկել, միայն թե նավակները աղատեն, քանզի խիստ մանր ձկնեղենը չէր վաճառվում: Գրաատ ունեցող պուղացիներից շաաերը երբեմն, հողերը պարարաացնելու համար 5—6 կմ հեաավորություն կարելով, ղնում էին անձրուկ բերելու: Անձրուկը առն բերելով, անմիջապես փռում էին արտերում ու բահերով, բրիչներով խառնում հողին: Անձրուկով պարարաացրած հողամասերը չափազանց արգասարբեն լինում:

Շնորհիվ անդու ու քրանաջան աշխատանքի, վարելահողերին ամեն աարի անհրաժեշտ քանակությամբ պարարտանյութ աալով ու ժամանակին մշակելով, համշենցի դեղջուկը նույն հողամասից տասնյակ աաըիններ անրնդհաա բավարարերք էր սաանում: Իմ Կարապեա պապի վկայությամբ, մեր անամերձ վարելահողերում 65 աարուց ավելի, անընդմեջ լապուտ էր մշակվում ու միջին բերքը համարյա նույնն էր, ինչ ստացվում էր 50—60 աարի առաջ: Դա բացատրվում էր նաե հողի պարբերական պարարաացումով:

Իաշտամշակությունը Սև ծովի կովկասյան գաղթալայերում: Թուրքիայից դաղթած համշենահայերի մեծամասնությունը (բացի Ղրիմ ու մասամբ Կուբան դաղթողներից) ընակություն է հաստատում Արխաղիայի ե Կրասնոդարի ծովափնյա երկրամասում, որտեղ կլիման ու ոեղիեֆը համարյա չեն աարբերվում հայրենի երկրի բնական պայմաններից: Նրանց կենցաղն ու գրագմունքը հիմնականում մնում է նույնը: Գյուղաանաեսության ղլխավոր ճյուղերը մնում են դաշ-

աամշակութիւնն ու անասնտրուծութիւնը, Հտ-
ցութիւնները՝ լազուտը պահում է իր զերիշխող
դիրքը: Որպէս եկամտաւոր ու շահավետ զբաղ-
մունք, առաջինն ու եղակին մնում է ծխախոտը:

Եթէ հայրենի երկրում աստիճանաբար հողի
սեփականատեր դարձող համայնքիները առաջնու-
թիւնը տալիս էին կաղնու այգիներին, ոռոգական
գոյգթավայրերում այդ հնարավորութիւնից զրկե-
լով են: Նախասովետական տարիներին համշե-
նահայրի տվելի քան 90%-ը հողտղուրկ վարձա-
կալներ էին և, որ հատկանշական է, որպէս թուր-
քահայտականներ, իրտվունք չունեին սեփականա-
ւեր գտնալու, քարշան տներ (տղ. I, նկ. 1, 3)
կառուցելու, պտղատու ծառեր անկելու: Այդ էր
պատճառը, որ ծխախոտադրծութիւնը զտնում
էր գլխավոր զրտղմունք: Ընկտղուրկ համշենա-
հայերի համար ծխախոտը միակ մշակութիւն էր,
որ թանկ էր գնահատւում թե՛ ներքին և թե՛ ար-
տարին շուկաներում և, որ զլիտղորն է՝ աշխա-
տանքի արղլունքը ստացվում էր նույն աշխա-
տանքային սեպունի:

Հայրենի վայրերից զաղթած համշենահտ-
յերն ու հույներն Կովկասում մեծ թափ հաղորդե-
ցին բարձրորակ ծխախոտի մշակմանը: Նրանք
հայրենի երկրից բերելով Տրապիզոն ու Սամսոն
տեսակի ծխախոտի սերմեր, ատրտծեցին նոր
զտղթավայրերում: Անկախ նրանից, թէ հայրե-
նիքում ինչով էր զրաղվում համշենցի գուղա-
ցին՝ անասնապահ թե՛ ալղեղործ, բանջարտ-
րուծ թե՛ ծխախոտաղործ, Ռուսաստան զաղ-
թողներին մեծամասնութիւն և կամտարեր զրտղ-
մունքը զառնում է ծխախոտաղործութիւնը:

Ինչպէս հայրենիքում, Կովկասում ապաս-
տան զտած համշենահայերին նորից վիճակված
էր մաքրել անտառածածկ հողամասեր, արմատա-
խել անել ծառերի րններն ու թփուտները, մշակովի
արտեր զցել, իսկ կավածատիրոջ հետ ունեցած
պայմանաժամը լրանալիս՝ վերականգնել պայ-
մանաղիրը կամ թողնել իր քրտինքով մշակված
հողամասը կապալառուին ու նորից կացինը ձեռքն
առնել՝ նոր անտառներ մաքրելու համար: Իր
մաքրած հողամասերում, առանց պտրարտանյու-
թի, նա ստանում էր բավարար, երբեմն նույնիսկ
առատ րերք: Նրան ռոլորովին չէր հեռաքրքրում
պայմանաժամը լրանալուց հետո հողի արգասա-
վոր լինելը կամ չլինելը:

Անտառահատում: Զտրմանալի գուղաղիպու-
թյամբ համշենահայերը, ինչպէս հայրենիքում,
այնպէս էլ նոր զաղթավայրերում, հիմնականում
րնակութիւն էին հաստատել ստվարախիտ ան-
ատներով ծածկված վայրերում: Վարելահող
ձեռք բերելու համար նրանք ստիպված էին ամեն

մի թիղ անշակ՝ խամ հողը աղատել ծառերից ու
թփերից, կտրատել ու հեռացնել զրանք:

Անտառահատումը պահանջում է ֆիղիկական
ծանր ու լարված աշխատանք: Անտառահատի ան-
հրաժեշտ զործիքներն էին կացինը, սղոցը, բնյ-
ջուն կամ փոքր ճաղղը (տապար), էրիթը՝ եր-
կաթե կամ փայտե սեպերը:

Անտառը մաքրելիս, նախ կտրում էին փոքր
ծառերը՝ մեծ ծառերի համար աղատ հրապարակ
րաց անում, որպէսզի զրանք տապալելիս աշխա-
տանքը զժվար ու վտանգավոր չղառնա: Նայած
ծառի հաստութիւնը, այն կտրում էին հողից 50—
150 սմ րարձրութիւն վրա. ծառարունը ռըջան
հասա էր, այնքան րարձրից էին կտրում: Հատում
էին զեպի րնականրեն թեքված կողմը, կամ՝ այն
կողմի վրա, զեպի ոըն ուղում էին տապալելու: Ծա-
ռարնի մի կողից մինչև կեսը կտրելուց հետո, ըս-
կըսում էին կտրել հակաղիր կողից՝ առաջին կտը-
վածքից 10—15 սմ րարձրութիւն վրա, որպէսզի ծա-
ռը հեշա տապալվեր: Փայտահատները նկատելով
ծառի ծովելը, շտապ հեռանում էին ապահով տեղ:
Տտապված ծառի ճլուղները կացինով, րնջուլով,
նաջաղով կտրատում-հեռացնում էին: Հաստ րնե-
րից նախ ընտրում ու վեըցնում էին շինանյութի
պիտանի մասը (զերանացու, տախտակացու և
այլն): Ծառարների մի մասը, շուրջ երկու մետր
երկարութիւն վրա, կտրատելով էին: Հաստ րնե-
լահողի շուրջ կողմը ցանկապատ (շեփեռ, շափառ)
էին րարձրացնում: Մնացյալ փայտեղներից, եթե
անհրաժեշտ էր, փայտածուխ էին պտրատում
և ծառարները 1,5—2 մետր երկարութիւն վրա կտ-
րատելով, փոխաղրում ածխահորների մոտ, կամ՝
որպէս վառելանյութ առանձին կուտակում, զա-
սավորում վարելահողից զուրս: Տեղում մնացած
փայտեղները հավաքում, կուտակում էին հառած
ծառերի րների մոտ և ռոցավառում հսկայական
խարույկներ: Խարույկների լուսւը լիուլի րավա-
րարում էր մինչև ուղ գիշեր, երբեմն էլ մինչև լու-
սարաց շարունակելու հետագա աշխատանքները:

Կտրատված ծառերը հեռացնելուց հետո, հողա-
մասը փորելով մաքրում էին ծառերի, թփերի
արմատներից ու քարերից: Այս աշխատանքը կոչ-
վում էր խոմ եող փոռուլ կամ բոմ եող (արմա-
տահանում): Արմատահանումը կատարելու հա-
մար անհրաժեշտ էր ունենալ՝ քոնառ փեռաա
(երկասլի րրիչ), կացին, քլունդ, լինդ, լծակ, քա-
րերը հեռացնելու համար՝ կողով կամ պաղա-
րակ: Փեռաաներով 35—40 սմ խորութիւնը հողը
փորում, ծառերի ու թփերի րարակ արմատները
փեռատի կացնակով կտրատում էին: Եթե ծա-
ռակոճղներ ուղում էին հեռացնել, հողի մեջ եր-
կարած արմատների տակը փորում, հողը հեռաց-

նում էին, տրամատները կացնով կտրաաում: Այս կոճղի տակ լծակը դետեղում ու լծակի երկար թեի վրա ուժ տալով կոճղը բարձրացնում արմատախիլ էին անում: Երբեմն կարիք էր լինում կոճղին պարան կապելով քարշ տալ, օգնել լծակին: Այն կոճղերը, որոնց արմատախիլ անելն ու հեռացնելը խիստ դժվար էր, թողնում էին անդում, բավարարվելով միայն հողի մեջ աաըտծված արմատները կտրատելով ու հեռացնելով: Այդպիսի կոճղերը 5—6 տարվա ընթացքում փտում ու պարարտանյութ էին դառնում: Հողից մաքրած արմատներն ու մացառները կուատկում էին կոճղերի վրա ու վառում: Հողից քլունգով ու լինգով հանած քարերը մեծ մասամբ օգտագործում էին արտի եզրերին պատ բարձրացնելու համար: Դարվար (թեք) անդերում այդ քաղերով արաի լայնքով պատնեշներ (գտրավտնդներ) էին բորձրացնում, որպեսզի հողը հեղեղներից (սելավ) քիչ վնասվի, փլուզումներ չլինեն:

Խոպան հողերի մշակումը ծանր տշխատանք էր: Հողատեր բեկը կամ աղան ստիպում էր իր մարաբա-ոսոյտներին հողը ոչ պակաս 60—70 սմ խորությամբ փորել, այն մանրակրկիտ մաքրել արմատներից ու քարերից: Անհրտծեշտության դեպքում, տվելորդ քարերի համար արտի մեջ խոր փոսեր էին փորում, քարերը լցնում դրանց մեջ՝ վրայից 70—80 սմ հաստության հող լցնելով հավասարեցնում արտի մակերեսին:

Ինչպես տնատոհհաաումը, այնպես էլ խոպան հողերի հետագա մշակումը կատարում էին տղամարդիկ: Երկրորդական, թեթև աշխատանքներին (ճյուղեր կտրատել, փայտ ու քաղ հավաքել) մասնակցում էին նաե պատանիները, ծերունիներն ու կանայք:

Խամ ու խոպան հողերի փորելը (արմատներից ու քարերից մաքրելը), սովորաբար, կատարում էին զույգերով, դժվար հողերում՝ նույնիսկ երեք հոգով:

Գոյություն ուներ նաե ծառը աըմատախիլ անելու միջոցով աապալելու եղանակ: Թեք անտառահատվածներում ծառերը հատ-հատ կարելով չէին տապալում, ալ ծառերի մի խումբ (15—20 հատ) նախապաարաստելով՝ միանգամից արմատախիլ էին անում:

Աըմատախիլ անելու միջոցով անտառահատման աշխատանքները սկսում էին անաաոի ներքեի կովմի ծառերից. նախ առաջին շարքի ծառերի շորս կողմից հողի մեջ երկարած արմատները կտցնով կտրատում, թուլացնում էին, ապա նույնը կտատում էին երկրորդ, երրորդ ե հետագա շարքերում ու շարունակում այդ աշխատանքը այնքան, որքան ակղը թուլատրում էր: Բարձր տե-

ղում կանգնած վերջին շարքի ծառերը կաջինում էին կտրում, որոնք տապալվում էին տրմատնելից անջատված առաջին շարքի ծառախմբի վրա. սրանք էլ, ծանրությունից կքվելով, աըմատախիլ լինում ե ընկնում էին հաջորդ ծառաշարքի վրա, ե այսպես, մեկը մյուսի ետեից, մինչե վերջին թուլարմատ ծառաշարքերը փոկում էին գետին, բարձրացնելով ահեկի աղմուկ ու գղրգյուն:

Այս եղանակով ծառերի արմատախիլ անելն ուներ այն սուավելությունը, որ աղատվում էին կոճղերն աոտնձին արմատախիլ անելու ծանր աշխատանքից: Այս եղանակն ավելի տարածվեց Սե ծովի կովկասյան առաինյա երկրամասերը պաղթած համշենահայերի մոտ:

Վառելանդի մշակումը: Վարելահողի մշակման ասպարեղում օգտագործվող գյուղատնակական գործիքների ե տշխատուժի տեսակետից համշենահայերի գյուղերը կարելի է բաժանել երկու գլխավոր գոտիների: Առաջինին պատկանում էին այն գյուղերը կամ տնտեսությունները, որտեղ հողը հնարավոր չէր մշակել լծկան տնասուններով, կամ՝ ըստ ավանդական սովորությունների ու հասկացությունյան, աուսվելությունը տրվում էր հողը ձեռքի գործիքներով (լիխար, փետատ, թի, բահ) մշակելուն:

Երկրորդ գոտու մեջ կարելի է գասել այն շրջաններն ու տնտեսությունները (Ճանիկի դավառ), որտեղ մասամբ կամ հիմնականում հոգային աշխատանքները (հերկել, տափանել, ցանել) կատարում էին բանող անասունների միջոցով, օգտագործելով համտպատասխան գյուղատնտեսական գործիքներ (արոր, սափան ե տլն):

Հողային տշխատանքը միայն մարգկային ուժով ու ձեռքի գործիքներով էին կատարում Այուրմենեի, Յոմուլտյի, Ճեիլուղի, Պլատանտյի վիճակի համարյա բոլոր գյուղերում⁸:

Արաերի, մտնավանդ կավահող դանգվածների լեխտրով հերկելը ուներ իր սուավելությունը՝ հողը բարելավելու, արգասավոր գործնելու համար: Հողը լեխտրով հերկում էին 25—30 սմ խորությամբ, կումձեռն անմիջապես ջաղում, փրկեցնում էին, որն աըրորով հերկելիս անհնար էր անել: Կային տնտեսություններ, որոնք հողը անպտյմտն մշակում էին լեխտրով, իսկ ցտնքը կատարում արորով: «Լեխտրով փորված այտին

⁸ Յոմուլտյի վիճակի Կալաֆկա գյուղում միտյն Դուկալան Զատիկն էր եղներով արաերը հերկում, օգտագործելով նահապետական միխոփանի արորը: Նրա՝ Լզներով արտում երեալը յուրատեսակ ցուցահանդես էր շրջակա բնակիչների, մանավանդ ջահլների համար: Հավաքվում էինք Լզների մոտ ու դարմացած հեաեում նրանց նկաշխակ քալվածքին, քաշած աղոսներին:

(տարախ) խողը (հողը) լավ կեփի, բերեքեթ շատ կլլիս—ասում է համշենցի գյուղացին, հիմք ունենալով իր երկարամյա փորձը։ Կավային հողերը հասարակ արորով հնարավոր չէր 10—15 սմ ավելի խորը հերկել։ ալգպիսի խորությունը չէր ուղահովում հողի անհրաժեշտ շափով մշակումն ու ուղալա բարձր լերքատվությունը։ Լեխարը փևտափ համեմատությամբ հերկելու շատ ավելի կատարելագործված դործիք էր։ Լեխտրով աշխատելիս, փորված հողի վրա ութ գնելու, կոխկրրուկս կարիք չկա, որը շատ կարեսոր հանգամանք է խոնավ, կավային հող մշակելիս։

Լեխարը, որպես հերկելու հիմնական գործիք, տարածված էր նաև Օրգուի շրջանում։ Այս դասիսակի Աքյաղի դյուղը արեմտյան վերջին կեսն էր, ուր օլաուդործում էին լեխտրը։ Դեպի արեմտաք ընկած երկրամասերում լեխտրին փոխտրինում էին արորը, թին ու փետատր։ Օրգուի դյուղերում տուրածված էր լեխտրի պարզ տեսակը, որը հարմար էր թույլ, ավաղուս կամ սեահուդային վայրերում։ Օրգուի դավառում հողերի մեծ մասը մշակում էին միխտփանի արորով (կաբա սալիս)։

Սումսոն գտվառում նույնպես հերկը կատարում էին արորնկով, ըսա որում, դառիվար հողամտերում՝ միխտփանի արորներով, գտշտավայրերում՝ թեավոր՝ յալիսլ հաբուրով, իսկ առանձին վայրերում՝ այս կողմերի ամենակատարելագործված երկտրի՝ շարիսլ հաբուրով։ Վերջինները տարածված էին հատկապես Չարշամայի, Թերմի, Ունիեի տափարակ հողամասերում։

Դաշամաշակության գործիքներ։ Հողի մշակման՝ փորել-հերկելու համար օգտագործվող գործիքները կարևոր է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ ձեռքի աշխատանքային գործիքներ և լծովի գործիքներ։

Ձեռքի գործիքները, ըսա իրենց հատկացվածության և գործադրման եղանակների, կարելի է բաժանել չորս ենթախմբի՝ փետատներ (բրիչ), լեխարեր, թիեր (րահ) և լինգեր ու զանազան այլ փորիչներ (չիվի)։

Փետատներ։ Փետատը մեկ կամ երկու սայրանի երկաթե գործիք է, մի կողմում կամ երկու սայրերի մեջտեղում կոթալով, որի մեջ հագցնում են փայան կոթը։ Ըսա կատարվելիք աշխատանքի, փետատները լինում են զանազան ձևի ու մեծության։ (Աղ. VI, նկ. 3)։

Խուհա փետատ է կոչվում երկսայր, 1—1,2 կգ ծանրության փետատը։ Համշենահայերի տարբեր շրջաններում միեևույն գործիքը սովորաբար կոչում էին զանազան անուններով։ Օրինակ, Տրուդիդունի մոտակա դյուղերում դրանք

կոչվում էին սահալուր՝ պիպիսլի, պիպիսավոր կամ կոգիպլի. քաբալի փետատ, Պլատանայի Սաթարիա գյուղախմբում՝ թոնար փետատ և այլն։

Թոնար փետատով փորում էին անառներից, ծառերից նոր աղատված հողամասերը։ Թոնար փետատի փորող օրերանը՝ մեծ ուրագի ձև ուներ, իսկ փորը ժերանը՝ տապարի, եանալի։ Փորը բերանով կտրառում էին հողի մեջ տարածված բարակ արմատները, իսկ մեծ բերանի կողմով ողն էին փորում։ Թոնար փետատով մանրացնում էին նաև ծեռ³ (կավային) հողերի կոշտ կունձերը։ Թոնար փետատի մեծ բերանի երկայնքը 25—30 սմ, լայնքը 5—6 սմ էր լինում, իսկ փորը բերանը՝ 4—5 սմ բարձրության և 5—7 սմ լայնքով։ Կոթի երկարությունը 140—150 սմ։

Թոխի⁹ կամ ցոնփի փետատը ուրագի ձև ուներ, բերանի երկայնքը՝ 20—25 սմ, լայնքը 6—12 (լայնքը համեմատական էր հողի կաղմվածքին)։

Քեշուշի կամ քալոնի փետատը՝ շալիս լինում էր նուրբ ու թեթե, բերանի երկարությունը՝ 10—13, իսկ լայնքը՝ 12—25 սմ։ Այն շրջաններում, ուրտեղ հողը փխրուն, ավաղային էր, բացի քաղհանից, ցանքն էլ էին քեշուշի լայնարերան փետատներով անում։

Հատուկ՝ կանեփի արտերում քաղհան անելու՝ քեշելու փետատներին կանեփի սւրագ էին կոչում։ Կանեփի փետատ-ուրագը իր մեծությամբ համարյա չէր տարբերվում ատաղձագործի ուրագից, միայն փայտե կոթը ավելի երկար էր լինում։ Այդպիսի սւրագի բերանի երկարությունը 8—10 սմ, լայնքը 4—5 սմ էր, կոթի երկարությունը՝ 1—1,10 մ։

Վալցը երկաթե երկսայր, ամրակուտ գործիք է, մի ծայրը ուրագի բերանի նման՝ 20—25 սմ երկարությամբ, երկրորդը՝ սեպաձև՝ 10—12 սմ երկարությամբ։ 60—70 սմ երկարությամբ կոթը ամրացնում էին կոթալի մեջ։ Քլունգով քարքաբոա հողը փորում, հանում էին միջի քարերը։

Լինգը երկաթե կլոր, 20—30 սմ տրամագծով ձող էր, մի կողմը տափակ կամ սուր։ Գործածում էին որպես լծակ՝ ծառարմատներ, քարեր հանելու համար։

Զիլիե (փորիչ) հող փորվելու ամենանախնական ու պարզ փայտե գործիքն է, որը մինչև այսօր էլ գործածվում է։ Զիլին պատրաստում էին հատկապես առախի, մասրենու, կաղնու կարծր ու պինդ փայտից։ Ըսա իրենց հատկացվածության, չիվիները տարբեր ձևեր ու ու-

⁷ Պիպիս—հավի կամ աքաղաղի կատար

⁸ Ծեռ եղ—գծվար մշակվող հող

⁹ Թոխիլ—սերմը հողի մեջ փետատով ծածկել

նուններ ունեն: Փորձով չիվիճ դործածվում էր հողից բանջարանոցային (պղաս, սոխ, սխտոր, բաղուն-ճակնդեղ, բողկ և այլն) ու վայրի բույսեր, արմատիքներ հանելիս: Սրանք լինում էին նեղ կամ լայն (2,5 սմ) բերանով ու կոթով: Լայն բերանովն իր ձեի պտտմամբ կոշվում էր թաթ-փոր-փրփու: Մակաշի չիվիճ գործածվում էր հողի մեջ ղանաղտն կանաչեղենի ու բույսերի (ծխախոտ, կաղամբ, ճակնդեղ և այլն) շիթիները (սածիլները) տնկելու, փոսիկներ (բուն) բաց անելու համար: Սրանք սուր ծայրով ու բռնակով 50—60 սմ երկարությամբ, 1,5—2 սմ տրամագծով կտր ձողիկներ են: Տեկաշի չիվիճ նույն ձևի ունի, ինչ որ ծակուշիներ, միայն տվելի կալճ է՝ 15—20 սմ երկարությամբ:

Ներկայումս չիվի-փորփրիչներ, բացի տնկուշի (տնկելու) չիվիներից, պատրաստում են նաև երկաթից, սակայն շատերը առաջնությունը ապրիս են փայտին, որովհետև փայտե չիվիով հանված արմատապտուղը ավելի քիչ է վնասվում:

Հող փորելու քիճ կամ ըսճը միաձուլել երկաթաթերթից՝ սրաձև կամ ուղղանկյուն դործիք է, փայտե կոթով, երբեմն էլ օճեղջով (ականջով): Կոթը ամրացնում են կոթառի մեջ: Օճեղջը փայտե կամ երկաթե օղակ է, որը հաղցնում են փայտե կոթին, կոթառից վերև ու նրա վրա ոտքով ուժ տալով, թին խրում հողի մեջ: Թիով հող փորելու առավելությունը այն է, որ ինչպես լեխտրելիս է, փորված հողի վրա ոտք դնելու, կոխկրտելու կարիք չի լինում: Հայրենի երկրում թիով հող փորողները չափազանց հաղվազեպ էին, նրան փոխարինում էր ավելի կատարելագործված դործիք՝ լեխաբը, որը 10—12 սմ հաստությամբ երկաթից պատրաստած, երկմատանի (կամ ժանիքավոր) ամրակուտ կոթառով՝ ձեռքով փորելու գործիք է: Մատենեի երկարությունը 25—30 սմ է՝ ապարակ մակերեսով, որոնց ծայրերը աստիճանաբար սեպաձև դառնալով հեշտությամբ խրվում են հողի մեջ: Լեխտրի կոթը լայնանիստ ու պինդ փայտից էին շինում, վերջավորությունը՝ մեջքի նման ծռած (այդ պատճառով թուրքերը լեխտրին ըն՝ մեջք են ասում): Կոթն ուներ երկարականջ բռնատեղ, որը հնարավորություն էր տալիս երկու ձեռքով լեխտրը բարձրացնելով ուժեղ խփել հողին, ապա ձեռքերի վրա հենվելով, ոտների հարվածով լեխտրը հեղ մինչև մատենեի տեղ հասնելու: Լեխտրով ընդդրկած հողի ղանգվածը դուրսությամբ դարձնելու համար, ոտքերից մեկը որպես հենակ պինդ սեղմում էին հողին, մյուս ոտքով ուժ տալիս նրան, միաժամանակ երկու ձեռքով ուժեղ քաշում: Պոկված հողի կունճը անպայման շուտ էին տալիս, որպեսզի մակերեսը

տակը մնար, երեսի խոտերը փտեին: Եթե կունճը խոշոր էր պոկվում, լեխտրի հարվածներով անմիջապես մանրացնում էին, ապա շարունակում աշխատանքը: Ընդհանրապես, լեխտրով աշխատում էին զույգերով, բացի ավաղախառն, փրփուրուն հողերից, ուր զույգով աշխատելու անհրաժեշտություն չկար: Եթե նույն հողամասում 3—4 զույգ էր աշխատում, նրանք շարվում էին իրարից 1—2 մետր հեռավորության վրա ու մեկը մյուսին հաջորդելով, լեխտրելով դնում դեպի աջ կամ դեպի ձախ: 1—2 ժամը մեկ անգամ նստում էին հանգստանալու, իսկ ծխողները՝ մեկ-մեկ ծխաբ (ծխախոտ) փաթաթելու և խմելու¹⁰ (ծխելու): Թեև լեխտրով աշխատանքը հիմնականում կատարում էին տղամարդիկ, ոակայն աշխատավոր ուժի պակասության ու հաճախ տղամարդկանց պանդխտության գնալու հետևանքով, կանաչ սախաված էին լինում մասնակցելու լեխարելու աշխատանքին, իսկ երբեմն էլ ամբողջովին նրանց վրա էր մնում այդ դժվարին աշխատանքը:

Բացի վերը նկարագրված լեխտրից, Օրդուի շրջանի դյուղերում տարածված էր, այսպես կոչված, քեթիվ (թեթե) կամ կես-լեխաբը (Օրդուի լեխաբը): Սա իր կառուցվածքով բահի (թի) ու լեխաբրի խառնուրդ էր ներկայացնում: Մատենը (ժանիքները) նույնն էին, ինչ որ լեխտրին, իսկ վերևը, կոթն ու կոթառը նույնությամբ փոխառված էր բահից: Թեթե լեխտրը նախատեսված էր փափուկ, հեշա մշակելի հողերի համար:

Սև ծովի կովկասյան ափերում ապաստանած համշենահայերի փորելու դործիքները ոչնչով չէին տարբերվում հայրենի երկրում ունեցածներից: Մինչև այսօր էլ անամբժ հող ունեցող համշենահայերից շատերի ձեռքին կարելի է տեսնել նույն փետատն ու լեխտրը, նույն թին ու լինգը: Միայն ղղալիորեն պակասում է լեխտրի դործածումը, տեղի աալով բահին, որովհետև լեխտրի արտադրանք չկա, մաշածն ու անպետքացածը փոխարինվում է թիերով: Սակայն դեռևս սակավաթիվ չեն այն տնտեսությունները, որոնք իրենց տնամեծ հողերը լեխտրով են մշակում: Այդպես է, օրինակ, Ուլ-տերեում, Վերին-Լոռում, Գանթիադիում և Սրտաղիայի որոշ դյուղերում:

Վարելու գործիքները: 1900-ական թվականներին համշենցիների հայրենի դյուղերում վարելու ամենատարածված դործիքը տնհիշատակ ժամանակներից մնացած արորն էր, որին համշեն-

¹⁰ Որքան էլ սխալ տրտահայտություն է, ոակայն համշենահայերի մեծ մասը մինչև այսօր էլ զրահակ (ծխախոտ) ծխելու, ծիկառ խմել է ասում, շփոթության մեջ զգնելով բարբառն անձանոթ մարդկանց:

- 121 -

երկրորդը՝ նահապետական խոփի ձևով՝ մի կողմից հատված: Խոփերը ամրացվում էին բնեղին, իրարից 2—3 սմ հեռավորության վրա, ականջավոր (ձեռող) խոփը՝ աջ կողմում, երկրորդից 2—3 սմ ցածր դիրքով: Սովորական արորի համեմատությամբ, շաթալ արորով աշխատանքի արտադրողականությունը ավելանում էր ոչ պակաս 30—50%-ով:

Հարթոգ գործիքներ՝ տավաններ: Հերկված հողի կունձերը մանրացնելու հարթեցնելու միջոցներն ու դործիքները ասրերիվում էին ըստ հողի կազմվածքի, տեղի ունիքի, մշակվելիք կուլտուրայի տեսակի ու, շատ անգամ էլ, ավանդական սովորության:

Խիսա թեք, գարիվար հողամասերում հողի կոշտերը հնարավոր է մանրացնել միայն մեծ ու փոքր փետառներով: Փետառներով մանրացնում էին նաև փոքր հողակտորների, ածուների, տնամերձ հողերի կունձերը: Վարելահողերը հարթեցնելու զլխավոր, աարածված գործիքը ղանապան ձևի ու սարքի տափոններն էին (աղ. VIII):

Ցախ-տալիոն (ցախան): Ամենաուպարդ ու հասարակ տափանները առատ ու ճկուն ոստերով ծառի ճյուղերն են: 2—3 մետր ե ավելի երկարության ճյուղերի արմատի կողմը թուկով կապում էին 1,5—2 մետր երկարության կլոր ձող ու երկու հոգի լծվելով ձողին՝ լծակին, ցախ-տափոնը քաշում էին հերկի վրա, հողը կոկում, տափանում: Անհրաժեշտ պտրագայում (կոշա հողերում) ճյուղերի վրա ծանրություն (հասա կոճղեր) էին կապում: Արտի ափաններ վերջացնելիս ցաքանը օգաադործում էին որպես վառելիք:

Ջինն տալիոն (տալիս): Հայրենի երկրում ամենատարածված տափանը ծառերի ճիպոտներից հյուսածն էր. 1,5—2 մետր երկարության, 4—5 սմ տրամագծով, 4—5 կլոր փայտե ձողեր իրարից 10—15 սմ հեռավորությամբ ղուգահեռ ամրացնում են որպես առեջ՝ հիմք, նրանց վրա խիտ հյուսում ճկուն ծառերի՝ կաղնու, լաշի, հոնի ջինիներ (ճիպոտներ), ստացվում էր 50—60 սմ լայնքով տափոն: Տափանի հակադիր եղրերի փայտերի ծայրերին ամրացնում էին 3—4 մետր երկարության պինդ թուկի ծայրերը: Թուկի կենտրոնում կապում էին շուրջ երկու մետր երկարությամբ, 5,5 սմ տրամագծով կլոր, ողորկ ձող, որը ծառայում էր որպես լուծ: Լծի երկու կողմից մեկական հոգի լծվելով, տափանը քարշ էին տալիս վարելահողի վրա՝ տափանում, հարգարում: Հողը որքան կոշտ ու պինդ էր լինում, տափանի վրա այնքան սուլելի բեռ դնելու կարիք էր ղգացվում: Որդես բեռ, տափանի վրա կապում էին քար կամ կոճղեր: Զաւիւլայր վայրերում, որանդ արար հորիզոնտրար

տափանելու հնարավորություն չկար, տափանը քաշում էին արտի վերեից ներքե: Այսպիսի վայրերում, որպեսդի ներքեից վերե դնալիս ծանրությունը քիչ լիներ, տափանի վրա նստեցնում էին 6—12 տարեկան երեխաների. ղառիվերներում երեխաները, իրենք ցաակելով դնում էին, իսկ «լծկան» մարդկանց բաժին էր մնում թեթե տափանի աանելը:

Կոշղ-տալիոն: 1—1,5 մետր երկարությամբ կոճղի (կլոր գերան) երկու ծայրերը տաշելով կամ սղոցելով, կենարոնում թողնում էին 10—15 սմ երկարությամբ. 5—6 սմ տրամագծով սղոնակներ (ցցեր), որոնց օճկոջ էին ասում: Ցցերին ամրացնում էին փայտե թեք, ծայրերին՝ օղակ: Թեքի ծայրը սեւոյով կամ շղթայով միացնում էին եղների լծին ու ափանում արաերը: Այսպիսի միջոցով վարելահող ափանդները շափաղանց հաղվաղեպ էին:

Խզեկոն (գեւաւնաւալ) տալիոն: Գերտնաւալ կալ ափոնը 100—120 սմ երկարությոն, 10—12 սմ հաստությոն ունեցող դերաններից կալոված, քառակոնի կամ վանդակաձե սուրած է. վանդակների հեռավորությունը իրարից 20—25 սմ: Այդպիսի տափոնի մի անկյունափայտը 10—15 սմ կեռիկ ուներ, սրին լծում էին քաշող անասուններ՝ ձի, եւ:

Չիվիով (աւաւնաւալ) տալիոն: Որպես աւաւնաւոր տափոնի հիմնակմաիք ծառայում էին ղանաղան մեծության ու ձեւի իւղեկոճ աւափոնները: Տափոնի ձողանի վրա, իրարից 25—30 սմ հեռավորության վրա վարսում էին 10—15 սմ երկարությամբ փայտե կամ երկաթե քառանկյուն շիվիներ (ցցեր): Ինչպես խզեկոն, նույնպես ե աաւաւնաւոր այս տափանները աւաւրածված էին հարթավայրերում (Ունիե, Թերմե, Շարշամալ) ու Տրապիզոնի ծովամերձ մի շարք պլոշերում՝ Ծիվրիկա, Արղալիա ե այլն: Բրնձի արաերը ափանում էին միայն աւաւնաւոր ափաններով: Այդպիսի տափաններին լծում էին եղ, դոմեշ, առանձին տնտեսություններում՝ նաե ձի:

Ծրկաթե աաւաւնեով այս տափանը մեծ մասամբ օգտագործում էին դժվար մշակվող, ծանր կավային հող ունեցող տնտեսություններում:

Տրմուխ (փոցխ): 50—60 սմ երկարությամբ, 5—6 սմ հաստությամբ ձող, որի վրա 8—12 աւաւններ ու 1,5—2 մետր երկարությամբ կոթ էր ամրացվում: Տրմուխը թեք մեծ մասամբ օգտագործում էին իոռա ու այլ բույսեր հավաքելիս, ուկայն դրանով նաե հարթեցնում, կոկում էին մարդերի, ածուների հողերը: Վերջին պարապա-

յում տրամախի ասասները աւելի խիտ էին շարում:

Չափազանց շահավետ էր հերկված արաներ մտնել եղջերավոր անասունների մակաղ (լաթաղ, բեր) դուրսնելով փխրեցնելը: Հերկված արաներում ոչխարի հոտ պատկեցնելը երկու առավելութուն ունէր՝ հողը միաժամանակ թանկարժէք պարարտանյութ էր ստանում, ինչպես նաև՝ մշակվում, մանրացվում-տափանվում:

Այդպիսի հնարավորութունն առաջին հերթին ունէին այն անասնութիւնները, որոնք դաշտամշակութայնը դուղընթաց զբաղվում էին նաև խոշնարածությամբ: Այդպես էր Մալա, Սալախոր, Լաղանա և ուրիշ լեռնային դուղերում:

Յանելլու գործիւներ: Այն վայրերում, որանգ հողը հերկում, փորում էին առանց լծկան անասունների, ցանքը հիմնականում կատարում էին փետառներով, ընդ որում կոշա, կունձոտ հողերում՝ թոնար (երկատր), միջակ հողերում՝ ցանքի կոտ թոնրի, իսկ փխրուն ավալային հողերում՝ չափա (լայնարեան) փետառներով: Սյուրմենի, Յոմուրայի, Աղեհապատի (Պլատունա) լեռնային մասերում ցանքը կատարում էին դիւսպարառես թոնրի, իսկ ծանր հողերում՝ թոնար փետառներով: Չափա փետառներով ցանքը կատարում էին Սամոն դավառի Թեղմեհի, Ունիկի շրջանների սեահող փիրուն հողերում, ինչպես նաև Սուրիշա և շրջակա գյուղերում: Դաշտավայրերում, որտեղ հողը կոշա կավային էր, ցանքը անում էին երկաթյա, իսկ թույլ հողերում՝ փայլա ատամնավոր ատփաններով:

Ջրարի բրնձի աղաների ցանքը անում էին միայն տատնավոր ատփաններով:

Քաղելու (հնձելու) գործիւներ: Համշենհայ գյուղացին հնձել ընդ չի դորժածում. նա ասում է՝ իտա, ցորեն, գաւրի, լազուա քաղուղ (քաղել) կամ իաղուղ, տանձ քաղուղ և ոչ թե հավաքի:

Հնձելու հիմնական գործիքը մանգաղն էր: Խոտ, ցորեն, գարի պերանգիով հնձողները պատահում էին չափազանց հաղվաղեպ՝ հարթավայրերում: Խոտ, ցորեն և այլ բույսեր քաղելիս ումանք էլ ձախ ձեւքի շորս մտան հագցնում էին փայլա հատուկ մատնոցներ, որոնց օգնությամբ միանվաղ 2—3 անգամ ավելի ցողուն էին բռնում ու աջ ձեւքի մանգաղով կարում-քաղում:

Կալսելու գործիւներ ու պարագաներ: Հասկովոր հացահատիկները (ցորեն, գարի, հաճար) կաշում էին ձեռքի գործիքներով ու լծկան անասուններով: Ձեռքով ցորեն, գարի կալսելու դիւսավոր գործիքը լալսալ (կոլալ) էր, որը իրար կապված, 4—5 սմ հաստության ճիւղաններից՝ կոթից ու քսիւանից (թակիշ) էր բազկացած: Կոթի եր-

կարությունը 1,5—2 մ, իսկ թխաճինը՝ 50—70 սմ: Կոթն ու թակիշը իրար կապում են սրիմով (աղ. IX):

Լախտով կաշում էին լծկան անասունները և այն պարագայում, երբ ցորենի կամ հաճարի ցողունը օգաագործվելու էր որպէս անիքի ծածկանյութ: Այդ դեպքում խորձերը պառկեցնում էին երկու կողսից, հասկերը իրար վրա զարսած: Երկու կապիղ, իրար հակադիր կանգնած, համաշափ զաբկերով ծեծում էին, իսկ մի ուրիշը աստիճանաբար դարձնում էր խրձերը: Դառ անգամ խրձերի սակ ջուլեր (սփոռ) էին փռում, որպէսզի հատիկները հողին չխառնվեն:

Սալալի գյուղերում, րացի հացահատիկներից, հիմնականում լախտով էին կալում-ծեծում նաև ընդեղենը՝ լոբին, սիսեռը ևն:

Լծկան անասուններով կալսելու հիմնական գործիքը կոմն (կամ) էր: Դա 5—6 սմ հաստությամբ, 1,40—1,50 մետր երկարությամբ, հեռում 70—80, առջևում 50—60 սմ լայնքով ամրակոտ տախտակից կերտված սաք էր, որի տակից կալծաքարի կամ մետաղի սըսժայր կտորներ էին աղուցում: Կոմի առջևից ամրացված էր շըղթա, որին և միացնում էին լծելու սարքը: Շատ անգամ (մանավանդ, երբ կալում ցորենը շատ հասա շերտով էր փոված) կոմի վրա ծանրություն էին կապում կամ երեխա նսանցնում:

Հիւր շուրջ մեկ մեայր երկարությամբ, 30—40 սմ լայնքով ամուր աախտակ էր, որին ամրացվում էր 60—70 սմ երկայնքով ու կեռ ըրռնակով կոթ: Շաաերը աշխատանքը հեշաացնելու համար հելի կենարոնին ամրացնում էին երկար թոկ: Մեկը լծվում էր թակին, երկրորդը բռնում հելի բռնակից ու կալի վրա մնացած բարակ շերտը հավաքում մի կողմ: Կային նաև լծկան անասուններով աշխատելու հերի:

Մասների թվի համեմատ, ասորեր անուններով էին կոշվում եղանները (եղոն): Մալացիները, որոնք Տրապիզոնի մոտակայքում լավ էին պահպանել համշենի մալքենի բարրառը, երկու մասով եղոնին երկու մաս էին ասում, 3—4 մասովին՝ եղոն, իսկ հինգ մասովին՝ ճուսալի:

Կալմաղը 120—150 սմ աարածքով, 20—25 սմ խորությամբ հացարույսեր մաղելու սաք էր: Կալմաղի երկու հակադիր կողերին սրիմից (կաշեթոկ) օղակներ էին ամրացված: Այդ օղերով մաղը կախ էին աալիս երկու կողերից, մի մարդ այն շարժում էր, իսկ մյուսը անընդհաա ցորեն լցնում մեջը:

Կալի քին կամ էլնուլի (Լեան տալու) թին 25—30 սմ լայնքով, 40—45 սմ երկայնքով, 1,40—1,50 մ երկարությամբ կոթով, քիշ գողավոր

գործիք էր, որով հացահատիկ, լոբի, կաղին էին քամում տալիս՝ էյնում:

Սև ծովի կովկասյան առափնյա վայրերում հաստատված համշենահայերը, մինչև սովետական իշխանության հիմնվելը, հողի մշակումը կատարում էին հիմնականում նույն գործիքներով ու եղանակներով, ինչ հայրենի երկրում: 1900-ական թվականներին, հետզհետե շփման մեջ մտնելով ծովափնյա որոշ վայրերում ապրող գերմանացի ու էստոնացի գյուղացիների հետ, ինչպես նաև տեմենելով կալվածատերերի հողերը մշակող երկրագործական գործիքները, սովորական արորներն ու հատկապես շաթալ արորները աստիճանաբար փոխարինում են ժամանակակից կատարելագործված գութաններով: Սակայն, ինչպես վերևում հիշվեց, լեռնային քաղաքում մի շարք վայրերում մինչև վերջերս էլ ինչպես սովորական՝ նահապետական արորը, նույնպես և յափաղ արորը չէին կորցրել իրենց նշանակությունը:

Ընտանիքի սննդամսերի մասնակցությունը գյուղատնտեսական աշխատանքներին: Համշենահայերի գյուղերում գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակցում էին ընտանիքի բոլոր աշխատունակ անդամները՝ 6—8 տարեկան մանուկներից, մինչև ալևոր տատիկն ու պապիկը: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր ուժի և ընդունակության սահմաններում մասնակցում էր տնակսության ընդհանուր աշխատանքին: Այսպես, օրինակ, գաշտը հերկելիս մաճկալի օգնականները՝ լծկանները քոչոյները 9—12 տարեկան տղաներ կամ աղջիկներ էին:

Տղամարդուն էր վերաբերում կողովներով աղբն արտը տանելը, կալաթներով կաղին, լաղուա կրելը, անհրաժեշտ պարագայում կանտյք ու պատանիները նույնպես մասնակցում էին այդ աշխատանքներին:

Լաղուաի մշակմանը՝ ցանելուն, քաղհանին, քեշելուն ու մարնելուն (բուկլից), բերքահավաքին մասնակցում էին տան բոլոր անդամները՝ 8—10 տարեկան երեխայից մինչև առաջացած տարիքի ծերունիները:

Միախուռի տերևահավաքը կատարում էին բանիմաց կանայք ու աղամարգիկ, բեռնված կողովների շորանոց տանելը մեծ մասամբ աղամարգիկանց գործն էր, իսկ թելերի վրա շարելուն մասնակցում էին բոլորը՝ 6—7 տարեկան երեխաներից մինչև ալևոր ծերունիները: Կաղնու բերքի հավաքմանը մասնակցում էին բոլորը՝ աղջիկ ու տղա, աղամարգ ու կին, բացի դառամյալ ծերունիներից:

Խոտհարքի աշխատանքին մասնակցում էին 12—13 տարեկան սպանիներին սկսած՝ բոլոր

աշխատունակները: 8—12 տարեկան երեխաները խոտ քաղելուն քիչ էին մասնակցում, քանզի մանգաղով խոտ քաղելը պահանջում էր որոշ փորձառություն ու հմտություն: Նրանք աջակցում էին խոտ շորացնելուն, հավաքելուն: Խոտհարքից խոտը տուն փոխադրելուն մասնակցում էին ընտանիքի բոլոր աշխատունակ անդամները:

Գյուղական աշխատանքի եռուն ժամանակ համշենցիները առավոտյան մութն ու լուսի հետ շտապում էին աշխատանքի, որպեսզի մինչև ցերեկվա արևի կիզիչ ժամերը այնքան գործ անեն, որ կարողանան 1—2 ժամ գով տեղերում հանգրստանալ ու նոր ուժով մինչև ուշ երեկո շարունակել աշխատանքը:

Խոտաբուծություն: Հողի սակավության հետևանքով համշենցի սեփականատեր գյուղացիները հնարավորություն չունեին առանձին հողամասեր հատկացնել խոտարուծությանը: Իսկ մարաբաներին կալվածատերերն իրավունք չէին տալիս վարձակալած հողերը զբաղեցնել անասնակերով, քանզի նրանք հողի վարձն ստանում էին քնամթերքով (բնաբեբ): Այգիպիսի պայմաններում կանաչ կեր սառնալու համար շատ տնտեսություններ աշնանացան էին անում՝ գարի ու ֆլուլուր (գլուլ) խառն կամ միայն գարի: Վաղ գարնանը հնձում էին այդ մշակութայիններն ու նույն տեղում ցանում լաղուա կամ ուրիշ հացահատիկ: Այն տնտեսությունները, որոնք որոշ հողամասեր գրադեցնում էին գարու, ցորենի կամ հաճարի բերք ստանալու համար, բերքահավաքից հետո, նույն հողամասերում խիստ ցանում էին լաղուա՝ կանաչ կեր՝ ինքելուզ ստանալու համար: Աշնանը կանաչ վիճակում քաղում, շորացնում ու մարագ էին փոխադրում, որը և հանգիստնում էր քաղցրարուլը անասնակեր:

Լեռնային գյուղերի բնակիչներից շատերը հեռավոր սարալանջերում ունեին սեփական կամ վարձակալած խոտունձներ (մարգաղետին), որը կազմում էր տնտեսության անրաժան մասը:

Խոտունձները հիմնականում գտնվում էին լեռների թևք, խորդուրորդ վայրերում, ձորերի գծվար մատչելի պառակներում, որտեղ խոտհոնձը հիմնականում կատարում էին ձևքի մանգաղներով: Շատ վայրերում ղերանգիով խոտ քաղելը արտոստովոր երևույթ էր: Հմուտ քաղողները ձևքներին հատուկ փայտյա մատնոցներ էին հագնում, որի շնորհիվ ոչ պակաս 50% -ով ավելանում էր աշխատանքի արագորոգականությունը: Քաղած խոտը շարք-շարք փռում էին մինչև շորանալը, հետո կուկուլներ (խուրձ) կապում ու շարունակում:¹⁾ վրա ղուլգ-ղուլգ կախում: Իթե կուրճ

¹⁾ Շարուն-հյուղերը կարճ կտրած ծառ կամ ոլուն:

ժամանակվա քննադատում հնարավորություն չէր լինում բաղաժ խոտոր տառն փոխադրել (որը հաճախ էր պատահում), լավ շորացնելուց հետո, մեծ-մեծ կտրտելով գիղում, շորս բոլորը ցանկապատ բաշում ու թողնում էին մինչև ձմեռ: Խոտունները պահվում էին բնակավայրերից 4—8 կմ հեռավոր հեռավորության վրա: Սայլի ճանապարհ դոյուխուն շուններ, գրասան էլ դժվարությամբ կարող էր անցնել, այնպես որ խոտհարքում կուտակված խոտը փոխադրելու սիակ միջոցը գեղջուկի շալակն էր: Հաղվադակ երևույթ էր նաև խոտուններից էշով խոտ փոխադրելու:

Հետաքննարարից բնատնիքի սեփական ուժերով խոտի փոխադրելու դժվարին ու երկար ժամանակ պահանջող աշխատանք էր: Այստեղ համընթացի դուրսացնելն փրկում էր փոխօգնությունը: Խոտը տեղափոխելուն օգնում էին բոլորը՝ հարապատ ու դրացի, մեծ և փոքր: Խոտը բերելիս մեկնում էինք տղարացից 1—2 ժամ առաջ: Պապիկն ստաղբերին նայելով գուշակում էր ժամանակը, բոլորին արթնացնում: Քնախոց վեր էինք կենում տնկողնուց, սառը ջրով թարմանում, շալակի թուր կապում մեջքներին ու սպասում մեծերի կոչին: Մինչև այդ արիքավորներից մեկը չեկլի՜ն կամ ակրուզը (ջահ) բոցավառում էր, մի ուրիշը կանեփի կուճեմներեց կապոցներ կապում ճամփին վառելու համար: Զիլ ձայն ունեցողները ա՛ռ-ու, ա՛ռ-ու աղաղակելով արթնացնում էին հարեաններին: Շատ շտնցած, հարեանների պատասխան կտնչելի հետ բոցավառվում էին ակրուցները (չեկլիները) ու շարժվում էինք առաջ: Պապիկը երևալ խաչակնքում՝ «Խաչի Քրիստոս» ասելով, լուսավառ ջահը ձեռքին գնում էր տղեկից, նրա հետևից՝ մեծ ու փոքր, հարս ու տղեկ: Ծամփին իրար էին միանում հարեան ու բարեկամ. գիշերային ուրախ երթը, առանց հողմուխուն դգալու, հասնում էր խոտի գեղերին: Հորիզոնը հազիվ շտաղդունած, յուրաքանչյուրի բերր պատրաստ էր լինում: Տարիքավորները նախ փոքրերի շալակներն էին բռնում, ճամփում, սպա իրենք շալակում ու նամիան ձեռքն առնում: Վերադարձին, բռնան ծանրութունից քրտնաթոր, այլևս չէր լսվում ջտհնների երգն ու քրքիջը: Ով մարազներում հարմարութուն ուներ, բերած խոտը դարսում էր այնտեղ, իսկ ով չունե՛ր՝ առանձին դեղեր էր կուտակում: Հաճախ շալակավորների խումբը նույն օրը երկրորդ անգամ էր գնում խոտ բերելու: Դա կատարվում էր հատկապես այն օրերին, երբ հարեվաններն ու հարազատները գնում էին իրենց համադրուցներին մեկն ու մեկին օգնելու: Երկ-

րորդ հերթի վերադարձը շատ անգամ մնում էր ուշ երեկոյան:

Այգպես էր իրական կյանքը համընթացների շառ գուղերում: Այգպես էր նաև իմ մայրենի կյուշանա գուղում: Համընթացի գեղջուկը թանկ էր գնահատում մի քաժակ կաթը, նա լավ գիտեր, թե քանի կաթիլ քրտինք է ծորացել իր ճակատից, այդ քաժակը կաթով լցնելու համար:

Ռուսաստան ապաստանած համընթացայերը բնական խոտհարքներ (խոտուններ) համարյա չեն ունեցել: Այդ պակասը նրանք մասամբ լրացրել են խոտաբուծությամբ: Գլխավոր խոտարույսերը առվույտն (յոնջա) ու երեքնուկն էին:

Համատարած կոլեկտիվացումից հետո հիմնովին փոխվում է նաև կոլտնտեսականի կենցաղը, նա աղատվում է լժկան անասունների պահելու, որով նաև՝ մեծաքանակ անասնակեր կուտակելու ու նրա հետ կապված աշխատանքների հոգսից:

Լազուտի (եղիպտացորենի) մշակումը: Ինչպես ասվեց, թե՛ հայրենիքում և թե՛ Ռուսաստանում ապաստանած համընթացայերի մշակած գլխավոր հացահատիկը լազուտն էր: Համընթացի գեղջուկը այդ հացաբույսի մշակման ասպարեզում դարավոր փորձ ու հմտություն ուներ և առանձին գուրգուրանքով խնամում էր յուրաքանչյուր տունկը:

Ինչպես առհասարակ հացահատիկ, այնպես էլ լազուտի որակյալ ու առատ բերք ստանալու կարևոր դործոններից մեկը լավորակ սերմն է: Լազուտի սերմացուն ջրկում էին բերքահավաքի ժամանակ, լազուտի կողերը (զլուխ) պաայանից (յիուչայից) մաքրելիս: Լազուտի կողը պարփակող տերևներին չաչ կամ փուշա էին անվանում: Սերմացուն պետք է լիներ լավ հասունացած, կողրի վրայի շարքերը ուղիղ և ղուղահեռ, հաաիկները մեծ: Կողրը փուլաններից մաքրելիս 1—2 տերև թողնում էին: Սերմացուի համար դաաած լազուտի կողերը վերջին անգամ ստուգում էր տաճ մեծը (ցանքի պաաասխանատուն), ապա այն փոխադրում էին կոբոյ ու կողերի վրա թողած տերևներով ղուլդ-ղուլդ կապելով իրար՝ մեծ խունկալներ էին կաղմում և կախում կորոպի ծխիսից: Գարնանացանի ժամանակ սերմացու լազուտի յուրաքանչյուր կողրի, ծաղիկի ու արմտաի կողմի բարակ՝ սերմացուի համար անորակ հաաիկները փշրում, հեռացնում էին: Սերմացուն վերցնում են միայն կողրի մեջտեղից:

Լազուտի արտերի հերկելը (լիստաբելը) սկսում էին վաղ դարնանից, մանավանդ ծանր՝ կավային հողերում, որպեսզի մինչև ցանքը, ինչպես

ասում էր համշխմա՛յը՝ «հողն էփւր, փխրուն դառնար»:

Հողի տափները կատարում էին ցանքի նախօրյակին կամ նույն օրը, որպեսզի աեղումների հետեանքով հողի մակերեսը կաշուն չդառնար, չկոշտանար:

Ցանք անողը լազուտի սերմին խառնում էր շուրջ 10% լորու սերմ և լցնում քնիքնի (խուրջինի) երկու աշխերն (կողապարկ) ու արտի ներքեի եզրից սկսելով, բոով շաղ էր աալիս սերմը, հորիզոնական ուղղությամբ շրջելով որոշված վայրի մեկ եզրից մյուսը: Հմուտ սերմնացանն այնպես էր ցանում, որ արտում բաց աեղ չմնար ու սերմն էլ ծախսվեր որոշված չափով: Ոմանք գիտակցաբար լազուտի սերմը խիտ էին ցանում:

Լազուտի թոխերը դանադան վայրերում կատարում էին աաբեր զործիքներով: որաեղ հողը կոշտ ու կունծոտ էր՝ թոնար (երկսայր) փետատներով, միջակ հողերում՝ թոխրի միջոցով, իսկ թույլ հողերում՝ չափա փետատներով: Կային գյուղեր, որտեղ ցանքսը կատարում էին աըորներով: Ավազային փխրուն հողերում ցանքսը անում էին նաև տափաններով:

Լազուտի բույսերը (սածիլը) 15—20 սմ բարձրության հասնելիս, նոսրացնում, ալելորդները փետում էին, ամեն մի սրմատին թողնելով մոտավորապես 50—60 սմ աարածություն: Արմատախիլ արած բույսերը՝ նոսրացիք շարք-շարք փոում, չորացնում էին ու պահում որպես որակյալ անասնակեր: Նսսբելու աշխաաանքը վստահում էին փորձված մարդկանց:

Լրացուցիչ կուլտուրաներ: Հողի սակավության պատճառով համշխմա՛յը, առաւելագույն բերք սաանալու համար, նույն հողաբաժնում բացի լազուտից ցանում էր նաև այնպիսի կուլտուրաներ, որոնք չպակասեցնելով լազուտի բերքաավությունը, նույնպես առաա բերք էին աալիս: Այդպիսիք էին սիվ բոնջաը (աերեաւոր բանջար), լոբին, դդումը, բողկը և այլն:

Երբ լազուաը ծլում ու 2—3 տերև էր ունենում, համարյա բոլոր անասնությունները լազուտի արաներում իրարից շուրջ 1,5 մետր հեռավորության վրա, դուղահեո շարքերով մի շարք լորի, մի շարք բանջարի սածիլներ էին անկում, որոնց ապագա մշակումը կաաարում էին լազուտի հետ միաժամանակ: Լորու ըների մոա մի-մի խուռչակ (փայտե ձող) էին անկում, որպեսզի լորու ցողունը պարուրվի վրան: Ինչպես վերեում հիշվեց, լոբի ցանում էին նաև լազուտի սերմին խառնած: Լորու աեսակը՝ յաթաթվալ-խուռչակի, թե գեաեուցի (թուխ լոբի), որոշում էր տանտերը:

Առանց բացառության, բոլոր տնասնություններն իրենց լազուտի արանրի եզրերով, իրարից 3—4 մետր հեռավորության վրա փոսիկներ էին փորում, լավ աղբում ու դդումի սերմեր ցանում: Կային տնասնություններ, որոնք լազուտի արտերում միայն դդում էին սաղբում: Ով ուզում էր, արաը քեշելիս (քաղհանելիս), լազուտի արտում ցանում էր նաև բողկ, շաղդամ, բազուկ և ալն:

Համշենցիները լազուտի արանրը առաջին անգամ քաղհանելուն քեշուշ էին ասում: Ավելորդ բույսերի վետելուն (նոսրացնել) համընթաց ըսկըսում էին արաի քեշելը: Յուրաքանչյուր բույսի չորս բոլորը հողը մանրացնում, հավասարեցնում էին, մոլախոաերը արմատախիլ անում: Առատ բերք սաանալու գլխավոր երաշխիքը առանց ուշացնելու ալելորդ բույսերի հեռացնելն ու քեշելն է: Լազուտի քաղհանի հետ միաժամանակ մշակում էին նաև մնացած մշակութները՝ լոբին, բանջարը, դդումը:

Երկրորդ քաղհանին մաըընու էին աոում: Քեշելուց 20—25 օր հետո սկսում էին լազուտի մարըները, երբ լազուտի ցողունը 40—50 սմ բարձրության էր հասնում: Քեշելու և մարընուշի հիմնական տարբերությունը կայանում էր նրանում, որ առաջինի դեպքում բույսի չորս բոլորը հողը մանրացնում, հարթ մակերես էին սաեղծում, իսկ երկրորդի ժամանակ ընդհակառակը՝ բույսի բուկը փխրուն հողով լցնում էին, որքան հնարավոր է ալելի երկար ժամանակ բույսի արմատի մոտ խոնավություն պահպանելու համար: Լազուտը մարըներիս խնամք էին աանում նաև լորու օջախների (բների) համար, յուրաքանչյուրում թողնելով 4—5 բույս: Անձրեային աարիներին, որպեսզի մոլախոտերը չծածկեն արաը, լիանդարեն բույսերի կանոնավոր աճին, սաիւված էին լինում արաի մարըները կրկնել 2—3 անգամ: մինչե հասկի ուժեղանալը, հաաիկ բոները:

Քեշելու և մարըներու աշխաաանքին մասնակցում էին ընատների բոլոր տնդամները՝ կանայք ու տղամարդիկ, փոքրերն ու մեծերը:

Աշխաաավոր ձեռքի բացակայության պատճառով առանձին անհատներ ստիպված էին լինում արտերի քեշելն ու մարըները շարունակել նույնիսկ մինչև ուշ գիշեր: Շարժանկարի ժապավենի նման հիշողությանս մեջ տպավորվել է ձերմակյան Ազամ պապիկի գիշերային աշխատանքը լազուաի իր արաներում: Հուլիս ամսվա տոթ օրերին, կտնեփե լաթից կարված շապիկն ու շալվարը հագին, երկարակոթ փեաաաը ձեռքին, կուրծքը քամուն տված, լուսնի շողերի տակ, մեկը մյուաի հեանից յուրաքանչյուր լազուտի բկին փայփայանքով լցնում էր կապուղ հողը, դգուղու-

Սյուրբ հեռանում, որ սուր փետրատու շփրալորի
բույսի ցողունը նա պոկում էր տունն մի մասաղ
բույսի համար։ Ազամ պապիկի մեծ աղան պան-
դրիտաթյան ճանփան էր բռնել, հարսը փոքր
Ջրեխալի տեր էր, Հարեանների օգնությունը չէր
բնդունում։ Նրանք իր ուղածի պես չէին խնամի
պայսրը։

Բերքահավաքի ժամանակ լազուաի հասու-
նացած հոտկերը (կողբ) ցողունով հանդերձ, հո-
տկից 5—10 սո բարձր, կտրում ու փոքր խուլակ-
ներ՝ կույսեր էին կալում։ Որպեսզի խուլակը
հաստատան լինի, հոտկից շապալվի, այն հե-
տեւել կերպ էին կալում։ Իրար մոտ աճած լա-
զուաի 3—4 ցողունների ծայրերը մոսեցնելով,
կալում էին միմյանց, որը և ծառայում էր որ-
պես խուլակի պատվար։ Այս, կարած ցողուն-
ներից 6—7 հատը իրար կապելով, կալում էին
խուրձեր կալում ու կապ-կողբի կոնածն կանդ-
նեցնում էին կմախքի շորս բոլորը, մի կողմում
թթունկով օղանցք։ Քամուց, անձրեհից պաշտպա-
նելու համար կալումների ծայրերը կմնով պինդ
կալում էին իրար։ Այդ վիճակում 15—20 օր
անալով, լազուաի կողբերի հատիկները ուժեղա-
նում, ավելորդ խոնավությունից աղստվում էին,
Նիսկ ցողունը՝ ծեղր լավ շորանում էր։

Լազուաի մշակման ամենալաված աշխա-
տանքի վերջին պահը այն էր, որ շթրջված, ծեղր
շոր հասկը ծածուկի (ծոծկի) տակ, մարագ փո-
խադրեն։ Այս պտաասխանաու աշխատանքին ևս
ամասնակցում էին բառացիորեն ասն բոլոր տն-
դրուները։ Հաճախ օգնություն էին հասնում նաե
հարապաներն ու ցրկիցները։ Խուլակի կապերը
լրանդելով, կապոնները փռում էին դեանին ու ծե-
ղբերի վրայից կողբերը հաա-հաա կտրելով (ցո-
ղունից անջատելով), դցում էին կողովի մեջ կամ
կատակում հողի վրա։ Այն վայրերում, որտեղ
հնարավոր էր լծկաններով աշխատել, բոլը փո-
խադրում էին կղախներով կամ երկանիվ սայլե-
րով։ Աշխատանքը շարունակվում էր մինչև ուշ
Արեկո ու հաճախ նույնիսկ լուսնի լույսի տակ՝
ամրողը դիշերը։

Կողբերը աուն փոխադրելուն համընթաց,
զեղչուկը պակաս չէր մասհողվում նաե, որպես
անտանակեր, լազուաի ծեղր ապահով անդ հասցը-
նելու, փոխադրելու մասին։ Կողբից դաաված
ցողուններից նորից կապուններ էին կալում,
խուլակներ կալում, որպեսզի հանկարծ անձրե-
հից չթրջվեն, չփչանան։

Լազուաի ցողունները (ծեղր) շալակով հա-
վաքում էին դեղանոցի մոա։ Դիզվելիք ծեղր ան-
պայման շոր պեաք է լինել, ալլապես հեշաու-
թյամը կփչանար։ Դեղաանդի կենտրոնում հողի

մեջ աաուր վարսում էին երկար ու պինդ կունչով
(փայլալ ցից), նրա շուրջը ծառի հյուղեր փռում,
որպեսզի զարսած ցողունները հետին խոնավու-
թյունից չփչանան։ Ծեղի կապունները շարքով
դարսում էին կունչովի շորս բոլորը, հետզհետե
կոնածն բարձրացնում։ Անձրեհից պաշտպանելու
համար պերկից 2—3 շարք պտեր (իփո) էին դար-
սում, որոնց ծայրերը կալում էին կունչովին։
Քամուց պաշտպանելու համար իմփոերի վրայից
շարք-շարք ցցեր (խուրչակ) էին ամրացնում,
որից հետո դիզողը սողալով իջնում էր ցած,
կնասուններից պաշտպանելու համար դեղի շորս
կողմը ցանկապատում էին։ Ծթե հարմար ծառեր
էին լինում, ծեղի կապունները կախ էին աալիս
դրանցից այնպես, որ անասունները չհասնեն։

Կողբերի կալվելը։ Լազուաի կողբը բաղկա-
ցած է երեք մասից՝ առանցքից, որը կոչվում էր
կոթոլ, նրա վրա շարված հաաիկներից ու ար-
տաքին հաաիկները պտրփակող փուլաներից (տե-
րեններից)։ Կողբից փուլաների անշաակուն։ մաք-
րելուն համընցիները կակլուչ կամ կակլել էին ս-
սում։ Երկար ժամանակ մատներով կամ եղունդ-
ներով կակլելը դժվար ու հոգնեցնող էր, ոաաի
այդ աշխատանքը մեծ մասամբ կատարում էին
փոքրիկ փայսե դործիքներով (չիլի), որոնց նաե
կակլիչ էին ասում։ Փուլաների հետ մաքրում էին
նաե լազուաի վարսանդները (փիսկյուլ, աուլ)։

Լազուաի բերքը սեղմ ժամանակում սրաից
տուն բերելով, միջոց ե հնարավորություն չէր լի-
նում անմիջապես մաքրել ու սմրարել։ Բուրկը-
նոց, մաւան, հայաք¹²—ամեն անկյունում 1—1.5
մետր բարձրությամբ դիզում էին լազուաի կող-
բերը։ Փուլայից շաքրված լազուաը այս վիճա-
կում աաքանում ու շուտ փչանում է, անհրաժեշտ
է շաապ մաքրել։ Ընաանիքն իր ուժերով այդ
դործը կաաարելու հնարավորություն չունի
կյատեղ էլ «փրկարար ուժը» փոխօգնությունն էր՝
կրատուլը կամ ըղբաուը։ Լազուաի կակլելն ու
տեղավորելը կաաաում էին հերթով, մի օր մի
հարեանի, երկրորդ օրը ուրիշի մոա։ Հավաքվում
էին բառացիորեն բոլորը, մեծ ու փոքր, ազգակից
ու հարեան։ Աշխատանքը եռում էր մինչև ուշ
դիշեր։ Շաա անդամ նստում են մինչև աքաղաղի
այդարացն ավետելը։ Մեծ ու փոքր մաաների
սրադ շարժումով լազուաի կողբերը մեկը մյու-
սի ետեից աղաաում են փուլաներից, ականջնե-
րը սրած լսում աատիկի ու պապիկի հեքիաթները։
Նրանք հոգնեցին՝ ջահելներն էին սկսում երգն
ու խաղը, մեկը հանելուկ, ուրիշը՝ շուտասելուկ,
այսպես աննկաա անցնում էր երեկոն։

¹² Նախառնակ։

Աղխատանքի բաժանումը կատարվում էր ըստ ուժի և ընդունակության: Զլապինդ երիտասարդների պարտականությունն էր մաքրված լազուտի կողերը կալաթներով տանել կորոպր, ավելի թուլակաղմ աղամարդիկ ու աղջիկները կողերից անջատած փուլաները տանում էին մարագ: Մնացյալները անդադար մաքրում էին լազուտի կողերը:

Լազուտի կողերը կակելու ընթացքում կատարվում էր նաև տեսակավորումը: Լավաղույն կողերից ընտրում էին սերմացու. ալդպիսի կողերի վրա, ինչպես ասվել է, թողնում էին 2—3 փուլա (անբեիկ), որոնցով կախում էին սերմացու կողը: Անջատում էին նաև կիսահաս, արատավոր՝ չճուր կողերը, որպիսիք ծախսում էին իրրե հավի, անասունների կեր:

Տատիկը չէր մոռանում կաթնային վիճակում մնացած լազուտներից մեծ կաթերքիով (կաթսայով) կամ ջուկով կրակի վրա եփելն ու տոռառությունը հյուրասիրելը: Բոֆրած (րոված) լազուտի սիրահարները կաթնավուն լազուտի կողերը դնում էին պեծ կրակի վրա, լավ խորովում, ապա փաթաթում թաղմ փուլայի մեջ, մի քիչ սառեցնում ու անուշ անում: Այդ երեկո ջրալի կերակուր եփելու համար ժամանակ կորցնելու միջոց չկար: Տատիկը հյուրասիրում էր պտուղ, կաղին, ֆելլի դդում, լազուտ: Ցուրտքանչյուրը անդում ճաշակում ու շարունակում էր աղխատանքը:

Ցուրատեսակ ընամանեկան երեկույթից չէին հեռանում նույնիսկ երեխաները. նստած ննջում էին՝ խնձոր կլաում, սակայն անկողին մտնել չէին համաձայնվում: Քաղցր էին անվերջ հեքիաթներն ու սրախոսությունները, պատմվածքներն ու հանելուկները: Նեհեկը դուրդուրանքով դիմում էր փոքրիկ թոռներին ու ծոռներին. «էծիյն էկոն տունը վեյթին, էլեք պառկեցեք», բայց համաձայնվող չկար: Շատ չանցած, փոքրիկները խրված փուլաների շոջոյն մեջ, մուշ-մուշ քնում էին:

Կես գիշերն անց հարեան կանայք, ակլլուդ-նեքը (չահ) կամ կունձին վառած ցրվում էին, առն շտապում, մութն ու լուսին կովն ու օջախը նրանց էին սպասում:

Հարեան աղամարդիկ չէին հեռանում մինչև մաքրված՝ կակլած լազուտի կողերը տեղավորելը. եթե կարիք էր դրացվում, նույնիսկ սերմացու ղլուխները կախ աալուն էին օդնում ու նոր միայն գնում իրենց դռնին:

Լազուտ կակլած օրը տոն էր համշենցու տանը:

Լազուտի արտերում ցանված երկրորդական մշակույթների՝ լոբու, բանջարի, դդումի և այլ կանաչեղենի բերքահավաքը վերջացնելուց հետո

անցնում են լազուտի արմատների՝ կուտիլնեքի (կուտալ) արմատախիլ անելուն: Կոստիկները փետատներով արմատախիլ անելով, կույտերի վերածում և թողնում էին մինչև արտերի հերկելը: Հերկելու նախօրյակին դրանք վառում էին ու մոխիրը խառնում հերկին:

Լազուտի մշակման մոտավոր ժամկետները.

Աղբը արտ էին փոխադրում ըստ հնարավորին հերկից առաջ, որպեսզի անդումներից որակը չկորցնի: Հերկը կատարում էին մարտ—ապրիլի 20—25-ը, ցանքսը՝ ապրիլ—մայիս ամիսներին: Քեշելը-քեշուլը (քաղհան) կատարում էին մայիսի 15-ից հունիսի 15-ը, մարրենուլը (րուկից, երկրորդ քաղհան)՝ հունիսի 15-ից հուլիսի 15-ը, բերքահավաքը՝ օգոստոսի 20-ից—սեպտեմբեր:

Բացի կլիմայական պայմաններից, լազուտի մշակման ժամկետները կախված են նաև սերմերի տեսակներից՝ վաղահաս կամ ուշահաս լինելուց: Կան դանադան տեսակի լազուտներ: Հայրենի երկրում տարածված տեսակներն էին ֆառաուուուուլան՝ մանր դեղին հատիկները: Միջին աճեցողությամբ դեղին ու միջին մեծության հատիկներն են, ուշաճասը՝ սպիտակ առտմանած հատիկները: Կար նաև կարմիր հատիկներով լազուտ:

Ըստ ավանդական նախապաշարումների. թե՞ գործնական նկատառումներով լազուտը ցանելու լավագույն ժամանակը համարվում էր խնդրելից՝ ս. Սարգսի տոնից հետո, որը հին տոմարով տոնում էին մարտի 23-ին:

Բրեձի մշակումը: Համշենցիները չալթուդ ասում էին յլոնեկից՝ կեղեից շտնջատված սերմացու ըրնձին, այստեղից էր ըրնձի արտերի չալթուվոնց անվանումը: Հայրենի երկրում շոռոգովող, անջրդի վայրերում ըրնձ չէին ցանում: Առանց բացառության, բոլոր չալթուլոնոցները ջրարրի հողամասերում էին դտնվում: Ըրնձին հատկացված տրտերը հերկելիս, հողի վերնաշերտը՝ ճիմը (կուլնձղ, չիմնե) մաս-մաս կտրատում ու դարսում էին արտի եղրին՝ շրի շտեմարան, ջրափոս պատրաստում: Համշենցիները ջրափոսին զուլ՝ այդ իսկ պատճառով նաև ըրնձի տրտերին զուլ էին անվանում: Ծիմից աղատված հատվածը հերկում, աափանում, ապա առամանովոր աափանով չալթուլ էին ցանում: Ցողունը 10—15 սմ բարձրության հասնելուց հետո բաց էին անում առունները և ոռոգում արան ալնպես, որ հողի ամրոգջ մակերեսը ջրով ծածկվեր: Այդպես՝ մինչև հասկերի հասունանալը ջուրը միօրինակ թողնում էին: Այդ ժամանակաընթացքում ըրնձի արտի փնամբը ջրի միօրինակ հոսքին հետեւին էր: Հասկերը հասնե-

լուց ջուրը կարում ու սպասում էին մինչև հողի շորանալը:

Հասունացած բրինձը բաղում էին մանգաղ-նրով, սալա փոխադրում կալ ու կալսում ինչպես ցորենը:

Քիչ րանակությամբ բրինձը կեղեհահան էին անում սանտի (ստնգ) սեջ կոպլեով (ծծեկով), իսկ մեծաբանակը՝ դիկեբի մեջ:

Տևալիկական կուլտուրաներ: Լանեփի (եռ-նեփ) սիրում է արգասավոր ու փխրուն հող: Կո-նեփնոցը պարարացնելու լավագույն միջոցը փածո-հնացած գոմաղըն է: Այն կանեփնոց էին փոխադրում ու փոում հերկի նախօրյակին: Հողը հերկում (լեխւորում) էին 15—20 սմ խորությամբ: Մանր հողերը հերկում էին երկու անգամ, այնու-հետև լավ տափանում կամ փեռատնեբով կու-նեբրը մանրացնում, ասփարակացնում: Կանեփի ցանքը, ելնելով հողի անսակից, կաարում էին ասրբեր գործիքներով ու միջոցներով: Կավային կոշտ հողերում՝ թոխրի փեռատնեբով, միջակ հողերում՝ բաղահանի փեռատնեբով, տափանե-րով, իսկ փխրուն հողերում տափանի փոխարեն օդոագործում էին ծառերի խիա ճյուղերից կա-սրած մեծ ցախալեկները:

Շատ անտեսություններում կանեփը չէին բնշում (քաղհանում), այլ միայն ղգուշությամբ հավաքում էին մեջը բուսած մոլախոտերը (Յո-մուլա, Պլատանա), սակայն այն վայրերում, որ-տեղ կանեփը բացի անայնագործությունից, նաև դիտավոր արդյունարերական մշակույթ էր, մեծ հողատարությամբ քաղհանում էին: Քաղհանը կաարում էին 4—5 սմ երկարության կոնեփի ուրուկներով՝ փորձառու կանայք ու աղամարդիկ: Կանեփը քեջում էին ցողունը 8—10 սմ բարձրու-թյան հասնելիս, միայն մեկ անգամ: հետագայում մեծացած մոլախոտերը ձեռքով ղգուշությամբ փեռում էին, որից հետո մոլախոտը այլևս չէր կարող խանգարել բույսի բնականոն աճին:

Կանեփը միասեռ բույս է, հասունանում է հուլիսի վերջերին, օգոստոսի սկզբներին: Մաղիկ-ների բեղմնավորման միջոցին սերմնափոշին այնքան առատ է լինում, որ թեթե քամի լինելիս շորս բոլորը գեղնավուն մառախուղ է ղոյանում: Մաղիկի բեղմնավորման սեղոնը վերջանալուն պես սկսում են բերքահավաքը: Սկսվում էր ցողուն-ների խիստ անսակավորումը. էգ ցողունները չէին հանում, թողնում էին արաում, որպեսզի սերմը հասունանա, իսկ արու ցողունները ամ-բողջությամբ փեռում, հավաքում էին: Համջեն-ցիները իգական սեռին պաականող կանեփի ցողու-նին, որը թողնում էին որպես սերմացու՝ խորշի էին անվանում, իսկ արականին՝ օյց (որց):

Որակյալ, նուրբ ու սպիտակ կանեփաթել սաաց-վում է արու (օյց) ցողուններից, իսկ սերմացուի համար թողնված կանեփի ցողունների՝ խորշինե-ռի մաղմղուկները կոպտանում, մուգանում են: Վերջինների թելերից պարարաստում էին կոշտ գործվածքներ ու թուկ:

Կանեփի բերհանալաբը: Մաղմղուկներից շանջապած կանեփի ցողունին համաենցիք կլե-նել էին անվանում, իսկ մաղը հանված ցողունին՝ կուեծի¹³: Կանեփի կիննը՝ ցողունը փետում էին արմատով: Մի ափ կիննը մի կապուն՝ խուլեբ (խորձ) էին անում: Խուլեբները կապում էին կամ մի աեղից (հասկի մոտից՝ Տրապիդոնի շր-ջակա դյուղերում), կամ էլ երկու աեղից: Կապած խորձերը կանգնեցնում էին հենարանների երկու կողմից, հասկերը խաշաձեված ու թողնում 10—15 օր, մինչև աերենների լավ շորանալն ու թափ-վելը, որից հետո կիննը մշակում էին ջրափո-սերի (գուլի) մեջ:

Լանեփի ղնափելը (քեջելը): Ջրափոսերը փո-րում էին կավային հողերում շուրջ երկու մեար լայնքով, 1,5—2 մեար խորությամբ: Փոս-ավա-ղանի հաաակն ու պաաերը շաղախված ցեխով լավ սվաղում՝ լուծում, անջրանցիկ էին դարձնում: Շուրջ մեկ մեար բարձրությամբ խուլեբները հո-րիդոնական գարսում էին գնլի (փոսի) մեջ, վե-րեից ծածկում աախաակով, աախաակների վրա ծանր քարեր գնում, որպեսզի ջուրը լցնելիս կա-պունները շարժըանան: Վերջում ջրափոսը լցնում էին այնքան ջրով, որ կանեփի շեղջը մնա առաա չրի մեջ ե թողնում են 15—20 օր: Այգ գործողու-թյունը անհրաժեշտ է կանեփի մաղմղուկները կուեծից հեշաությամբ անջաաելու համար:

Գետափերի մերձակայքում ապրող անաե-սություններն օգտվում էին հոսող ջրերից: Գետի հունի մոա փորում էին փոսեր ու ջուրը թողնում մեջը: Մի շարք գյուղերում, մանավանդ փոքր քանակությամբ ցանողները, կանեփը ղնափում էին րացօթյա, առանց ջրափոսերի: Կանեփի կա-պունները քանգում ու բարակ փում էին բաց-օթյա, անծածկ, անշվաք վայրում: Գիշերը ցողը նստում, թրջում էր կանեփը. երկու-երեք օրից ջեղջը շրջում էին մյուա կողմը: Այսպես շարու-նակում էին մինչև ցողունների լավ թրջվել-խո-նավանալը: Ապա մեծ-մեծ խորձեր էին կապում ու փոխադրում ծածուկի (ծածկի) աակ: Ձմեռը, աղաա ժամանակ, հանում էին մաղմղուկները: Որոշ վայրերում փոքր խորձերին ճկում էին ան-վանում (Մալայի գյուղախումբ), իսկ ղնափելուց

¹³ Ստ. Մալաայանը կլեեղ ու կուեծի րաոերը համանիշ է համարում:

հետո կապած խոշոր խութերին (3—4 ճկունը)՝ կապում:

Ջրափոսերից (գլխից) կանեփի կապոցները հանելով, կանգնեցնում էին հենարանների մոտ, լավ շորացնում ու փոխադրում շենքերի մեջ կամ գիշում ու վրան պտեր քաշում՝ անձրևից պատապարում:

Կանեփի սերմի կալսելը: Արտում թողած սերմացուն՝ էգ ցողունները լավ հասունանալուց հետո քաղում, փոքր կապույններ էին կապում ու կանգնեցնում հենարանների մոտ կամ խուլակներ կապում ու թողնում մինչև լավ շորանան, ապա ղգոշուկյամբ հավաքում էին կալի մոտ:

2. ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես Տրապիզոնի նահանգի ամբողջ ընկալության, այնպես էլ համշենահայերի տնտեսության մեջ մեծ տեղ էին գրավում այգեգործությունն ու պտղատուծությունը: Առանձնապես եկամտարեք ճյուղ էր կաղնու մշակությունը, որի պահանջը մեծ էր, իսկ գրադմունքը՝ շահութարեք: Այն շրջաններում, որտեղ կաղինը առատ բերք էր տալիս, համշենահայերի գլխավոր ղգորդմունքը կաղնու այգիների մշակությունն էր: Ամեն մի տնտեսություն նվազագույն հողամաս էր հատկացնում հացահատիկների ու այլ մշակությունների համար, մնացյալը հատկացվում էր կաղնու այգիներին:

Նահանգում կալինով հարուստ էին հատկապես Յոմուրայի և Սյուրմենի վիճակները, Կիրասոն, Տրապիզոն, Թրիպոլի, էլևի, մասամբ էլ Օրգուի շրջանները: 1908 թ. կաղինի մշակումն սկսում էր տարածվել նաև Սամսոնի գավառում:

Պողատու այլ ծառերի համար առանձին հողամասեր չէին հատկացնում: Խնձորենի, տանձենի, սալորենի և այլ պտղատու ծառեր մեջ ընդ մեջ անկում էին կաղնու այգիներում, արտերի եզրերին կամ տան շրջակայքում: Այդ պաղարեր տեսակներից, նույնպես, ստանում էին գլխի քանակությամբ բերք: Տարածված պտուղներ էին ծվաղը, բալը, թուղը, թութը, սերկերիլը, ընկուզը և այլն:

Բացի մշակովի պտուղներից, համշենահայերն, ինչպես նաև տեղացի այլ աղբեր, լայնորեն օգտագործում էին նաև անտառային վայրի պտուղներ ու հտտապտուղներ, որոնցով հարուստ էին մերձծովյա անտառները:

Հայրենի երկրում. պտղատու ծառերը, խաղողը էտելու սովորություն չկար: Ծառը, խաղողի վաղը մեծանում էր տոնաց ճյուղահատակով, իր ընկան աճի: Մարգիկ խնամում էին միայն

Գետին փոսում էին լայն ցուլեր (սփոցներ), ապա վերցնում էին մի-մի կապուն. բունում ցուլերի վրա ու թեթե հարվածներով սերմը թափում ցուլի վրա, որից հետո այն մաքրում էին կալմաղեբով ու էյնում՝ քամուն տալիս: Քամուն տալու համար կանգնում էին բարձր պատվանդանի վրա ու ամանից սերմացուն քիչ-քիչ թափում:

Սերմացուի համար թողած ցողունները՝ խորշին, վերը նկարագրված եղանակով գնափում, թրջում ու վերցնում էին, որով և ավարտվում էր կանեփի նախնական մշակումն ու սկսվում էր վերամշակումը:

ԵՎ ՊՏՂԱՐՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

արմատը՝ ժամանակին հողը փխրեցնում, բուլկից անում, կտրված ճյուղերը արմատից կտրում, հեռացնում էին:

Կաղին: Կաղնին բուլբուրով՝ թփերով աճող բույս է: Ժյուղերի հաստությունը (տրամագիծը) հասնում է 6—10 սմ, երկարությունը՝ 3—5 մ: Փայտանյութը ձկուն ու թեթե լինելու շնորհիվ ընդամենը գործածություն ունեցող շինանյութ է: Կաղնի գալար ճյուղերից հյուսում ու շինում էին ղանաղան ձկն ու մեծության կողովներ (ծածկ), ցանկապատ, իսկ հնացած փայտանյութից՝ տարեր գործիքների կոթեր և այլն:

Կան ընդամենակ մշակովի, ինչպես նաև անտառային (վերի՝ վայրի) կաղնիներ: Հայրենի երկրում մշակովի (ընտանի) կաղնիների ամենատարածված ու թանկարժեք տեսակներն էին.

Կիրասոնը՝ միջակ մեծության կաղին է, ծայրը սեպած, յուղալիությունը 60—70%, կեղևը թալլ ու բարակ: Կաղնու այգ տեսակը ամենից շատ տարածված էր Կիրասոն գավառում, որտեղից էլ ստացել էր իր անունը: Միջուկն ունի փայլալույս, կամ փայլալույս՝ միջին մեծության, յուղալիությամբ քիչ ղիջում է կիրասոն տեսակին. շատ տարածված էր Տրապիզոնի մոտակա շրջաններում (Սյուրմեն, Յոմուրա, Պլատանո): Ֆուգիստը ամենախոշոր տեսակի կաղինն է, 2—3 անգամ մեծ կիրասոն տեսակից, սակայն միջուկը փոքր է: Զեր հնահատվում որպես արդյունաբեր տեսակ: Աճեցնում էին հաճույքի համար և որպես երևիտյական խաղալիք: Նրա միջից թել անցկացնելով, երկու ձեռքով գարձնում ու ձիգ էին տալիս, որի հետևանքով ստացվում էր «ֆրո-ֆրո» հնչյուններ, այստեղից էլ անունը՝ ֆրո-ֆրո. կամ ֆրո-ֆրո կաղին: Աճա-ֆուգիստը կամ մայր կաղին՝ մեծությունով երկրորդ տեղն է գրավում, կանձին (միջուկ) լեցուն, քաղցրահամ, բույնան՝ միջուկից